

Jærens Akropolis

Landskap og fornminner på Anda-/Tuhøyden

GRETE LILLEHAMMER

Lillehammer, G. 2014. **The Acropolis of Jæren. Landscape and ancient monuments on the Anda and Tu mountain ridge.**

AmS-Varia 55, 13–36, Stavanger. ISSN 0332-6306, ISBN 978-82-7760-160-1

The article looks into the grammar of cultural memory as manifested in the patterns of a landscape cosmology and represented in the types and variations of ancient monuments situated on a protuberant mountain ridge in the agrarian landscape of Jæren, Southwest Norway. Regarding the prominence of place, with reference to the natural environment, landscape use, and settlement history on a long-term scale, and based on cultural heritage information from surveys and maps from the beginning and middle of 20th century, the location, distribution and context of monuments in the landscape are considered and their social, economic, political and religious functions discussed in relation to archaeological finds, local history, and folklore.

Grete Lillehammer, Museum of Archaeology, University of Stavanger, 4036 STAVANGER, NORWAY. Phone: (+47) 51 83 26 57. E-mail: grete.lillehammer@uis.no

Keywords: ancient monuments, settlement history, cultural memory, landscape cosmology, Iron Age.

”uden Fjorde, uden Fjelde og uden Skov ... næsten aldri stille”

”Jæderen (el. Jær’n efter Almuens Udtale) er et mærkverdig Landskap og har en fra alle vestenfjeldske Kystegne forskjellige Beskaffenhed, da det er uden Fjorde, uden Fjelde og uden Skov. Da jeg tilforn havde hørt dette, havde jeg forestillet mig denne Egn, som en tæt bebygget Slette med store Engmarker; men dette er dog ikke Tilfældet; Jæderen er tværtimod et af de mindst behagelige Landskaber. Det bestaar dels af store Myrer, dels af tørre stenige Bakker eller Forhøininger, som her kaldes Heier, og er overalt overgroet med Lyng, hvorved det faar et meget mørkt og eensformigt Udseende. Foruden dette Lyng, som allesteds er meget lavt og dvergagtigt, gives her en overordentlig Mængde Steen, saa at alle Bakker er bedækkede dermed. Jæderen seer saaledes ud som en Havbund, der er kommen til at ligge høit oppe. Da her ikke gives noget Ly af Skov og Fjelde, og da Havet omgiver denne landstrimmel ligesom i en store Bue, er her næsten aldri stille, men sædvanlig en skarp og kold Blæst. Gaardene ligge meget adspredte på siderne af de omtalte Forhøininger, idet man paa den ene Side har en saakaldet Hei til Udmark eller Græsgang, og på den anden en Torvmyr, der viser sig i lang afstand ved de store stakke af Torv, som her er det eneste Brændematerial” (Aasen 1990 [1917]:64–65).

Lange linjer – kartveier til fortida

På Midt-Jæren i den østlige delen av Klepp kommune skyter Anda-/Tuhøyden opp som en langstrakt rygg. Fra denne høyderyggen skal vi begi oss ut på en historisk reise i stedets kulturarv (Sørensen & Carman 2009). Vi skal få oversikt over landskap og fornminner¹ og stille spørsmål om stedet er tilstrekkelig særmerket til å sammenlikne det med et Akropolis – en jærisk høyborg ut fra lokale bosetningsforhold. For å få et inntrykk av natur- og kulturforholdene på stedet i den fjerne fortida skal vi sette blikket på sosiale, økonomiske, religiøse og

politiske forhold i området. Den gang hadde menneskene et syn på tilværet der hverdagslige hendelser og mytiske forestillinger var nedfelt i en kosmologi. I deres mentale verdensbilde var opphavsmyster vevd sammen i beretninger om universets skapelse og utstrekning (Solberg 2000:154–156, Steinsland 2005:144–145). Verdensbildet gjenga de fysiske og orienterte seg etter det i omgivelsene (Dahle 2005, Øye 2005, Lillehammer 2007:165, 166). I de etterlatte sporene fra boplasser, gravminner og minnesteiner skal vi undersøke hvilke forhold ved bosetningen som er nedfelt i kollektive

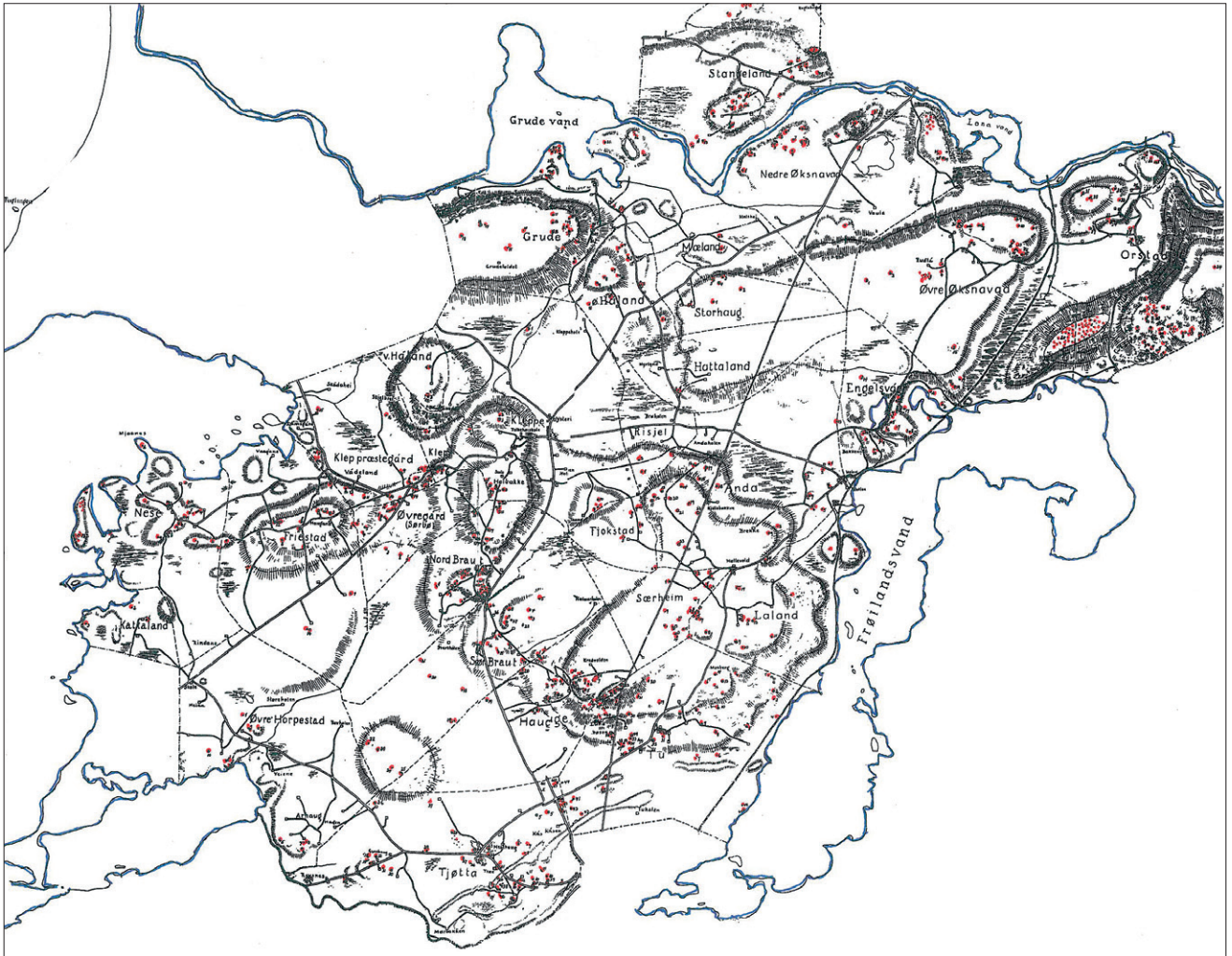

Fig. 1. Kart over registrerte fornminner i Klepp sogn i 1906. Skraveringer: Høydedrag, koller, og myr. Røde prikker: Fornminner. Etter Helliessen 1907. Håndkolorert ved Grete Lillehammer ©.

Fig. 1. Distribution of surveyed and mapped ancient monuments in Klepp parish 1906. Cross-hatched areas: ridges, hillcrests and bogs. Red dots: ancient monuments. cf. Helliessen 1907. Hand-coloured by Grete Lillehammer ©.

tradisjonsoverføringer og minneskultur (Erlil 2011). Det betyr at vi ser nærmere på kulturspor etter kulturhistoriske minner og tradisjoner som vedvarer lenge og bare langsomt blir endret i samfunnet (Bintliff 1991:7). Dette kan gi oss muligheter til å forklare kommunikasjon og samspill som forener eller skiller de sosiale, økonomiske, religiøse og politiske forholdene, om det ble skapt motsetninger, brytninger og spenninger mellom den jordnære veven og den åndelige verden i bondesamfunnet som utfoldet seg på høyderyggen fra det første årtusenet av vår tidsregning.

Siden den gang har det foregått store endringer av det førmoderne kulturlandskapet. Fra de første utskiftingene på begynnelsen av 1800-tallet har jordbruk og arealplanlegging samvirket til forming av dagens kulturlandskap og kulturmiljø. I 1906 utførte konservator Tor Helliessen ved Stavanger museum registreringer og tegnet kart over nitten gårder i Klepp sogn (Helliessen

1907) (Fig. 1). De inneholder mange opplysninger om natur- og kulturforhold og fornminnenes beliggenhet og utseende i forhold til terreng og vegetasjon for over hundre år siden. Den gang var landskapet preget av elver, sjøer og vann og bestod av små og store høydedrag og koller med forsengkninger og myrdrag imellom, slik Ivar Aasen beskrev det for 170 år siden. Når vi bruker dagens og Helliessens landskap som grunnlag og fornminnene i sognet som ledetråder, er det mulig å trekke noen lange linjer til den fjerne fortidas bosetningsforhold og minneskultur.

Dagens landskap og kulturmiljø

Anda-/Tuhøyden ligger i et oppdyrket slettelandskap som er Norges største lavlandslette (Hatløy 1994) og en del av den vestnorske kystlyngheiregionen (Prøsch-Danielsen 1999). Den danner det høyest liggende

brohodet mellom mange forsenkninger på et større høydedrag og er avgrenset av vassdrag, våtmarker og ferskvannsbassenger omkring i slettelandskapet: i nord Grudavatnet, Figgjoelva og Lonavatn, i vest Horpestadvatnet og i øst Frøylandsvatnet. Høyderyggen er orientert nordøst-sørvest parallelt med Frøylandsvatnet og er omgitt av lavereliggende terreng med flere mindre, naturlige rygger, koller og topper som Haugabakka og Kleppevarden mellom 66 og 89 meter over havet i nord.

Berggrunnen på høyderyggen består for det meste av syenitt og kvartssyenitt som er dekket av morene. Lengst i sør og sørvest er det både en tynn marin avsetning og stedvis bart fjell med innslag av amfibolitt og glimmerskifer i et smalt felt. Det er breavsetninger med myr og torvjord på nord-, øst- og sørsidene av høyderyggen og langs Frøylandsvatnet. Terrenget er flatlendt med enkelte topper og en større forsenkning i nord. Sørspissen er avsluttet av et brattkantet platå med en forhøyning i øst kalt *Tinghaug* som rager 102 meter over havet (Fig. 2). Fra Tinghaug er det vidstrakt utsikt over hele Jæren vestover til Nordsjøen, nordover

til de ytre øyene i Ryfylke, østover til Gjesdal og sørover til Dalane.

Størstedelen av dagens kulturmiljø på høyden er ensartet og preget av intensiv jordbruksdrift. Jordsmonnet består for det meste av løsmasser og er velegnet til korndyrking og beitemark. Kvaliteten er særlig god for gårdene i den sørlige og sørvestlige delen av høyderyggen. I tillegg til en rekke gårdsveger mellom tunene krysser flere andre veger over høyden. Blant annet går den gamle postvegen mellom Eigersund og Stavanger langsetter ryggen. Aasens omtale av landskapet før moderniseringen satte inn for fullt på Jæren viser at det er store kontraster mellom landskapet i dag og slik det var ved midten av 1800-tallet. På hvilken måte har naturgitte betingelser hatt betydning for utvikling av bosetning og gårder på høyden?

Historiske gårder og grenser

I dag er det fem gårder delt i flere bruk på Anda-/Tuhøyden. Gårdene er såkalte navnegårder som er nevnt i middelalderkilder. Lengst i sør ligger Hauge

Fig. 2. Tinghaug, høyderyggens høyeste topp 102 meter over havet, ligger på sørsiden av Anda-/Tuhøyden, sett fra Dysjane. Bak rekken av grantrær skimtes Grønhaug til venstre for Tinghaug. Foto: Arne Johan Nærøy.

Fig. 2. Tinghaug, located on the southern plateau and highest point on the Anda-Tu ridge 102 m above sea level, here seen from Dysjane. The Grønhaug mound is visible behind trees left of Tinghaug. Photo: Arne Johan Nærøy.

og Tu, midt på Laland og Særheim og lengst i nord Anda. De tre gårdene Anda, Laland og Tu grenser til Frøylandsvatnet i øst. Alle gårdene har arealer som ligger i skråninger og på terrasser, og med unntak av Laland grenser de andre fire til flere gamle gårder som ligger lavere i terrenget på nedsiden av høyderyggen

Gårdene hørte i eldre tid inn under Haug og Klepp skipreider og således til to av de åtte skipreidene i tingordningen som Jærbygdene var delt inn i (Lye 1981, kart s. 257). Skipreideordningen gikk inn i et kystvern – leidangen – som virket i middelalderen, men var eldre enn den geistlige ordningen i kirkesogn. Leidangsordningen har trolig røtter tilbake til vikingtid, til den tidligkristne reformatoren og kongen Håkon den Gode (918–961) midt på 900-tallet (Rolfsen 1974:123–131). Leidangen innebar å sørge for våpenting om våren (Lye 1981: 256–259) og utrustning av en kystflåte som ble mobilisert til forsvar mot fremmede skip (Ersland & Holm 2000: 83). Til leidangsordningen var det knyttet vetevakt som varslet med bål om fiender nærmet seg. Det forekommer kjente veter langsmed kysten som kan ha hatt tilknytning til ordningen (Rolfsen 1974:127–129, Fig. 46). På Midt-Jæren er det ikke sikkert påvist nausttuffer som er store nok til å romme leidangsskip. Men ordningen kan ha videreført en eldre og løsere organisering av et mobilt forsvar – en manngjerd – som var ledet lokalt. Det er mulig å tenke seg at det for høvdingen ble rekruttert våpenføre menn i slektskap eller fra gårder i naboskap til sentrale steder (Myhre 1985:50–51, 56). Det vil si at bondesamfunnet forente mange egenskaper som er karakteristisk for et velorganisert krigersamfunn.

I 1668 omfattet de to skipreidene på Midt-Jæren dagens Klepp og deler av Time kommuner. De gikk over det jærskle slettelandet fra vest til øst, fra strandgårdene langsmed Jærkysten og til gårdene på grensen til heiene i Gjesdal skipreide (Lillehammer 1979). Selv om det er mulig at grenselinjene kan ha vekslet med tiden, delte dette kystvernet høyderyggen i to på tvers. Skipreidet i nord hadde navn etter gården Kleppe som ligger høyest i det nordvestlige partiet av det store høydedraget. I sør hadde det navn etter gården Hauge som er én av de to gårdene ved brattkanten. Hauge er likevel ikke den gården som ligger høyest i Klepp sogn. Det er gården Tu med Tinghaug som er den høyeste toppen både på høyderyggen og det store høydedraget. De to gårdene Hauge og Kleppe var nok sentrale arenaer for politisk styring av lokalforholdene i bygdene på Midt-Jæren under leidangsordningen gjennom årlige tingsamlinger. Allerede fra slutten av vikingtid kan grensene for forsvar og ting ha skilt gårdene på høyderyggen fra hverandre. Hauge og Tu med Tinghaug var vendt mot slettelandet i sør, og Laland, Særheim og

Anda var nordvendte mot det store høydedraget med gården Kleppe og Kleppevarden.

Gårdgrenser, bebyggelse og jordbruk

Hvordan kan så de historiske gårdene og grensene mellom dem avspeile de lange linjene i bosetningen på høyderyggen? De historiske gårdgrensene viser til gårder med stedsnavn som nok er yngre enn etableringen av de aller tidligste jordbruksboplassene, og flere gårder kan være skilt ut fra eldre nabogårder (Særheim 1989, 2001). Karakteristisk for de yngre gårdene Laland og Særheim er at de ligger høyt både midt på ryggen og mellom flere gårder. Tilsvarende gjelder for nabogårder som omkranser høyden i nord, slik som Fjogstad og Riskjell. De to gårdene har landskyldverdier langt under gjennomsnittet for gårdene på Jæren og kan ha blitt skilt ut fra gårdene Anda og Kleppe som opprinnelig rådde over større jordvei. I dette forsøket på å få klarhet i bosetningen i jernalderen vil det derfor være hensiktsmessig å se bort fra dagens gårdgrenser.

De skriftlige kildene fra middelalder og 1600-tallet gir en pekepinn om årsaksforhold og endringer i bebyggelse og jordbruk i tiden før middelalder. Disse kildene viser at bosetningen på høyderyggen over tid ble endret fra tett befolkning med mange bruk til avfolkning og færre bruk. Før Svartedauen 1349–1350 e.Kr. var høyderyggen tett bosatt med til sammen 17 bruksenheter (Lindanger 1989:233). På Anda og Tu var det flest bruk med til sammen fem på hver gård. På Hauge og Laland var det tre bruk, mens det var færrest på Særheim med bare ett. Som følge av pestene i seinmiddelalderen var ti av brukene avfolka i 1520 og Særheim lå helt øde. Av de andre gårdene hadde Anda og Tu tre, Hauge to og Laland ett bruk.

Det gikk om lag tre hundre år før de fem gårdene kom over denne krisen. Kilder fra 1600-tallet viser at Anda, Tu og Kleppe da var de tre største gårdene i sognet (Myhre 1978:252, Fig. 23) og ansett som gode korngårder (Brunes 1963:33, 116, 159, 270, 297). Alle gårdene på høyderyggen er nevnt med tilgang på god kornjord, smalegang, eng, utmark og brensel. Anda var den største gården i landskyld med 5 pund korn, satt ned til 4 ½ pund, det samme som Tu. Laland hadde en landskyld på 2 ½ pund korn imot Hauges 2 pund 9 spann korn. Minst av disse fem gårdene var Særheim med 1 ½ pund korn i landskyld (jf. Matrikkelen 1668, kopi i Statsarkivet i Stavanger).

De skriftlige kildene viser altså at i middelalderen og på 1600-tallet drev bøndene på høyderyggen et jordbruk som var godt nok til livsopphold for en stor befolkning. Dette bekrefter i grove trekk Aasens omtale to hundre år senere. I lynghelandskapet på Jæren hadde gårdene rimelig god avkasting av jorda. Men på denne

høyderyggen var det ingen ekstra herligheter i form av lunnende som lakserettigheter, slik det var på gårdene ved Figgjoelva (Brunes 1963).

Samspill mellom natur og kultur – eksemplet Kvåle

For å kunne følge sammenhenger eller se brudd i de lange linjene ved bosetningsforholdene er det viktig å få bekreftet eller avkreftet om det foregikk liknende endringer med kriser i løpet av jernalderen som det gjorde i middelalderen. Undersøkelser av vegetasjonshistorien på Midt-Jæren viser at landskapet ble utsatt for sterk jordbruksaktivitet allerede fra midten av yngre steinalder ca. 2500 f.Kr. og framover til slutten av yngre bronsealder ca. 900–700 f.Kr. Da var skogen helt forsvunnet, og det hadde vokst fram et treløst kulturlandskap dekket av lyng. Ved jernalderens begynnelse ca. 500 f.Kr. ga de store avsetningene med løsmasser gode forhold for jordbruk. Jordbruksbefolkningen kunne bruke gode beiteressurser i utmarka, blant annet ved å skjøtte og vedlikeholde lyngmark (Prøsch-Danielsen & Simonsen 2000:41).

Tar vi Kvålehøydene i Time lenger sør på Jæren som eksempel (Soltvedt *et al.* 2007:198, 204–208, 158–161, Fig. 156–161) viser undersøkelser der at skogen var hogd ned og lyngmarka vokst fram i århundrene før begynnelsen av vår tidsregning. Innimellom var det pletter med dyrka mark for korndyrking, beite og engslått, men ingen entydige skiller mellom innmark og utmark. Rydningsrøysen var lødd opp for å gi plass til beite og slåttemark. Boplassen lå på en av kollene på Kvålehøydene og ble deretter flyttet til en annen kolle i romertid og folkevandringstid (0–550 e.Kr.). Da lå hus og tun omkranset av gjerder for innmark og utmark. I innmarka ble det ryddet plass til åker mellom rydningsrøysene og store områder utenfor ble brukt til beite og engslått. I utmarka ble lyngen utnyttet. Boplassen ble forlatt ved slutten av folkevandringstid, og ødegården ble brukt som utmark og ikke senere bosatt. Kvålehøydene ble dyrket opp igjen i yngre jernalder, først i merovingertid mellom 675 og 780 e.Kr. og senere igjen i vikingtid mellom 1015 og 1040 e.Kr. Hvor folk bodde i mellomtiden er uvisst. I vikingtid ble det etablert en ny boplass på en annen av kollene enn ødegården, og bebyggelsen lå fast der fram til ca. 1400 e.Kr. Den store endringen i driftsformen og landskapsutnyttelsen kom i middelalderen (1050–1400 e.Kr.) da korndyrkingen ble samlet i en fast storåker tett ved tunet. Storåkeren ble tilført torv fra myrene, og det ble satt opp høystakker i utmarka. Bosetningen på høyden ble forlatt og lå øde etter Svartedauen (1349–1350 e.Kr.).

Etter skipreideinndelingen var det til sammen 40 gårder i Haug skipreide og 38 gårder i Klepp skipreide

(Lillehammer 1979). Grenselinjene for skipreidene viser sannsynligvis en deling av sosiale, økonomiske og politiske forhold i tidsrommet etter jernalderen. Et viktig spørsmål er om ordningen hadde bakgrunn i eldre samfunns- og bosetningsforhold. Eksemplet fra Kvålehøydene viser at det ble drevet et ekstensivt jordbruk i jernalder, med en omlegging til et mer intensivt åkerbruk fra slutten av vikingtid. Boplassen ble flyttet rundt på kollene, og den ble lagt øde på samme vis som på Anda-/Tuhøyden i seinmiddelalderen. Et neste spørsmål er om eksemplet med bosetningsutviklingen på Kvålehøydene kan overføres til Anda-/Tuhøyden. Er det tenkelig at denne høyden opprinnelig var ett samlet jordbruksområde for en enkelt boplass som ble flyttet omkring på grunn av ekstensiv drift eller var det delt mellom flere boplassenheter allerede i eldre jernalder? Landskapsform og fornminnenes beliggenhet og utstrekning kan kanskje gi svar på noen av spørsmålene som er reist på grunnlag av de historiske gårdene.

Fornminnemosaikk i lyngheilandskapet

På begynnelsen av 1800-tallet framstod landskap og vegetasjon på Jæren som en mosaikk med ”enkelte gule Pletter” og ”forstyrrede Gravhøie” (Flor 1995 [1811]:53). Hundre år senere inneholder Helligens fornminneregistreringer og kart flere opplysninger som stadfester Flors landskapsbilde. Det er anvisninger om terreng (fjell), markslag (innmark) og vegetasjon (gress, lyng, og mose) for alle synlige og utjevnete fornminner i innmark og utmark. Beliggenhetene gir inntrykk av en viss kontakt med såkalte gamletun (Magnus 1975:139, Fig. 67). Det vi i dag vet om forholdet mellom innmark, beitemark og lyngmark, gjør det mulig å gi et grovt riss av jernaldersbosetningen og jordbruksforholdene på høyderyggen.

Fornminner på fjellgrunn er begrenset til brattkanten på sørspissen av høyderyggen. Markeringer på Helligens kart viser også utbredelsen av myr (Fig. 1). Våtmarkene ligger i forsinkingene på eller rundt det store høyledraget og i de lavereliggende områdene nedenfor Anda-/Tuhøyden. Bortsett fra et lite felt midt på høyderyggen med opplysning om et steinalderfunn i en myr, er det ingen markering av våtmark der. Henvisninger til moseklede fornminner vestenfor Tinghaug kan ha sammenheng med den vassrike marka som forekommer ved brattkanten i dag. Utskiftingskartet for Tu fra 1933 viser at det på nedsiden av høyderyggen og lengst sør på grensen til nabogården Bryne lå lommer av myrstrekninger. Kartet har stedsnavn som *Sunnkjødmyr* og *Svartemyr*

Fig. 3. Utskiftingskart over innmarka på gården Haugen i Jeddrens og Dalernes Fogderi, Kleps Thinglag fra 1863. Kartnummer 241 i Sør-Rogaland jordskifteretts kartarkiv. Rød firkant: Gårdshus.

Fig. 3. Distribution of infields at the farm Haugen in the bailiwick of Jeddren and Dalerne, Kleps tinglag, 1863. Map No. 241 in Sør-Rogaland Land Consolidation Court Map Archive. Red quadrangle: farmhouse.

og henvisninger til plasser der det er torv til brensel (Kartnummer 1377II i Sør-Rogalands jordskifteretts kartarkiv).

Opplysningene om landskap og fornminner i Helliensens registreringer og utskiftingskart fra Hauge (Fig. 3) og Tu bekrefter at i løpet av 1900-tallet og senere har oppdyrking og drenering endret vegetasjonsdekket radikalt (Kartnummer 241 og 1377II i Sør-Rogalands jordskifteretts kartarkiv). Ved forrige århundreskifte var myr og lynghei fortsatt godt bevart og mange fornminner lå i felles utmark før utskiftingene. Oppregninger av fornminner på de enkelte gårdene kan derfor komme til å gi et misvisende bilde av bosetningsutviklingen på høyderyggen i jernalderen. Når vi tar hensyn til at mange kulturspor er forsvunnet, blir det desto viktigere å kaste lys over fornminnene som vi har kjennskap til og hvilke kilder og tradisjoner de historiske gårdsgrensene bygger på.

Synlige fornminner 1906 og 1965

Helliensens registreringer gir oversikt over beliggenheten av synlige fornminner etter utskiftingene fra 1850-tallet og fram til 1906. En del av opplysningene

er blitt overført som muntlig tradisjon på gårdene. Helliens var usikker på noen av kultursporene og alderen på dem, om for eksempel enkelte rundhauger var gravminner eller rydningsrøyser. Han kartfestet og registrerte til sammen 137 lokaliteter der det trolig var eller hadde forekommet mer enn 176 fornminner.

I 1965 ble høyderyggen nyregistrert for Økonomisk kartverk (jf. Topografisk arkiv og Museoteket, Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger). Det ble da kartfestet mer enn 210 fornminner fordelt på 49 lokaliteter. Flertallet er gravminner (85), gravminner eller rydningsrøyser (mer enn 100) og rydningsrøyser (10). Det er spor etter 1 kretstun, 3 gårdsanlegg, 8 hustuffer, 1 geil, 4–5 gardfar, 1 innhengning, 1 bautastein og 1 steinkors. En sammenlikning av registreringene fra 1906 og 1965 viser at mange fornminner forsvant i løpet av 60 år: Gravminner (mer enn 57), bautastein (1), innhengninger (2), noen gjerder (gardfar) og alle stakketuftene (8). Men det ble også påvist nye fornminner (19 %), og at mange fornminner hadde sammenheng med såkalte gårdsanlegg med forekomster av hus, gravminner, rydningsrøyser og gjerder (geil, utgard). Flertallet av fornminnene er generelt tidfestet til bronsealder,

jernalder og overgangen til middelalder, og særlig til tidsrommet i jernalderen fra begynnelsen av vår tidsregning fram til ca. 1050 e.Kr.

Når vi i tillegg tar hensyn til at fornminner som ikke er synlige på dagens markoverflate, heller ikke er kjent eller undersøkt, er det klart at kjennskapet til alderen på og spredningen av jordbruksbosetningen på Anda-/Tuhøyden er ufullstendig. De kjente fornminnene forekommer på flere ulike nivåer i forhold til Frøylandsvatnet og det store høydedraget omkring. De ligger samlet eller spredt på terrasser og i skråninger, på framspringende kanter og flater eller framtrødende topper. Når vi holder oss til fornminnene innenfor de enkelte gårdene, kommer det fram noen forskjeller. Særlig gjelder det for gårdene midt på der fornminnene er avgrenset til øvre delen av høyderyggen, mens de i nord og sør har fornminner på flatlendte arealer nedenfor høyderyggen. Den mest framtrødende plasseringen av fornminnene er på toppene. Den mest særpregete beliggenheten har kretstunet Dysjane og gravminner som Krosshaug, Tinghaug og Grønhaug på sørspissen av høyderyggen.

Boplasser og jordbruksdrift

De eldste jordbruksboplassene på Midt-Jæren er datert til yngre steinalder og overgangen yngre steinalder – eldre bronsealder (ca. 2000–1500 f.Kr.) (Soltvedt *et al.* 2007: 196–197, Bjørdal 2009:55, 64). Undersøkelsen på Kvålehøydene klarla de lange linjene i bosetningsutviklingen der. Boplasser ble som nevnt tatt opp, lagt øde og flyttet omkring med en gradvis endring i bruken av landskapet inn i vikingtid (800–1050 e.Kr.). På Anda-/Tuhøyden er det gjort jordfunn av oldsaker som viser at høyderyggen hadde jordbruksbosetning fra yngre steinalder og framover i tid. De synlige sporene fra boplasser og jordbruksaktiviteter er etter hustuffer, graver, gjerder, innhegninger, rydningsrøyer og stakketuffer fra jernalder og middelalder.

Flere av jordbrukssporene er etter en type førmoderne gårdsanlegg som er kjent fra Jernaldergarden på Ullandhaug i Stavanger (Myhre 1980, Skår 1992). De fleste av slike anlegg er aldersbestemt til yngre romertid og folkevandringstid (200–550 e.Kr.). Etter ca. 200 e.Kr. ble det vanlig å bygge steingjerder – utgarder – som skilte innmark fra utmark (Myhre, B. 2004: 44–45, 54). Dette la grunnlag for en bedre utnyttelse av naturressursene og førte til mer stabil bruk av åkerland og beitemark som vedvarte like til utskiftingene på 1800-tallet. Før utskiftingene var det vanlig med teigblanding av innmark og sameie i utmark. Ved utskiftingene ble vanligvis innmarka delt mellom brukene først og senere ble fellesmarka skiftet mellom gårdene.

Dette går fram av utskiftingskartet for innmarka på Hauge fra 1863 som også viser en klynge på 12 hus i gamletunet (Fig. 3) (Kartnummer 241 i Sør-Rogalands jordskifteretts kartarkiv). Lokalisering av gamletun er stedfestet på Anda-/Tuhøyden (Magnus 1975:139, Fig. 67), ett tun på hver av de fem gårdene. På strandgårdene Hårr og Kvasheim sør på Jæren er ennå slike gamle klyngetun i bruk.

Det er utført få arkeologiske utgravninger av historiske gårdstun, men på grunnlag av arkeologiske funn er det foreslått at gamletun kan ha oppstått i løpet av yngre jernalder, i tidsrommet fra merovingertid til middelalder (ca. 550–1050 e.Kr.). Nyrydding i dette tidsrommet førte til endring av bosetningsmønsteret med fortetning av bebyggelsen (Myhre 2002: 190–192). Men det er også foreslått at klyngetun kan ha røtter ennå lenger tilbake, til tidsrommet da tun og innmark ble gjerdet inne (Lillehammer 1999). Om det på Anda-/Tuhøyden har forekommet landsbyliknende bebyggelse som den på Forsandmoen i Ryfylke fra yngre romertid og folkevandringstid (200–550 e.Kr.) (fyldig bibliografi, Løken in prep.), er fortsatt et ubesvart spørsmål.

Det er kjennskap til ni ulike lokaliteter med sikre og mulige ødegårder i nord, øst og sør på Anda-/Tuhøyden. Det er spor etter sju ødegårder oppe på høyderyggen (Magnus 1975:139, Fig. 67). Sannsynligvis er dette boplasser som var i bruk i yngre romertid og folkevandringstid (ca. 200–550 e.Kr.). Ett av anleggene midt inne på ryggen ligger på begge sider av dagens grense mellom Særheim, Laland og Tu (Magnus 1975:140–141, Fig. 67). Dette anlegget er altså eldre enn de historiske gårdsgrensene. I nord på Anda er det en lokalitet kalt *Tuftehaugene* med tre gravhauger (Helliesen 1907, nr. 11–13) og en lokalitet kalt *Grønhaug* med hustuffer, gravhauger og gardfar (Helliesen 1907, nr. 17, Økonomisk kartverk 1965). På Laland midt på høyderyggen i øst er det en lokalitet med stedsnavn som *Steinslandsteinen* med en gravhaug og en lokalitet *Litle Øydgard* der det er spor etter et gårdsanlegg med fire hustuffer, en gravhaug og en geil (Økonomisk kartverk 1965, Særheim 2001:117). Gjerder og gravhauger fra en ødegård som på kartet er kalt *Mosberg* (Helliesen 1907, nr. 14) og en lokalitet kalt *Ødegård* med to gravhauger (se Særheim dette volum: Fig. 2) er kjent på Tu. På flatlandet utenfor myrstrekningene i sørvest på Tu lå det enda en ødegård med hustuft, gjerder og innhegninger, tidfestet til yngre jernalder og middelalder på grunnlag av funn i hustufften (Helliesen 1907:71, nr. 41a og b, MUSIT S6848). I tillegg kan vi forvente spor etter fraflytta jordbruksboplasser som ikke lenger er synlige på dagens markoverflate. Et slikt sted kan være lokaliteten Store Øydgard lengst i sør på Laland og i nærheten av Ødegård på Tu

(se Særheim dette volum: Fig. 2). Det kan virke som det var tettere bosetning med flere gårder i siste del av eldre jernalder enn senere i yngre jernalder, og at beliggenheten av tunene på og inntil høyderyggen ble endret.

Det er registrert spor etter jordbruksdrift med gjerder og innhegninger og/eller rydningsrøyser og stakketufter på alle de fem gårdene med unntak av Hauge. De fleste ligger spredt i nærheten av områder uten synlige spor etter hustufter. Dette gjelder spesielt for stakketufter etter lagring av høy i utmarka, som for de eldste vedkommende er datert til eldre jernalder og tidsrommet etter 400 e.Kr. på Jæren (Lillehammer 2005). Rydningsrøysene er enten åkerrøys eller slåtterøys. De forekommer i små og store samlinger i åker og beitemark, ofte sammen med gjerder og gravhauger, og i noen tilfeller som på Anda, Laland og Tu også i tilknytning til hustufter. På et røysfelt midt på høyderyggen i øst på Laland er det registrert en samling med minst 100 rydningsrøys som må være resultatet av storstilt rydding (Økonomisk kartverk 1965).

De synlige sporene etter boplasser og jordbruksdrift på og nedenfor kanten av høyderyggen viser at det foregikk endringer av bosetningen i løpet av jernalder og middelalder. Utviklingen hadde trolig flere trinn (Rønneseth 2001, Stylegar 2001:22–32, Myhre, B. 2002, 2004). I høymiddelalderen (før 1350 f.Kr.) lå det til sammen 17 bruk på Anda-/Tuhøyden, trolig et av flere høydepunkt i den førmoderne jordbruksdriften. Siden vi har lite kjennskap til alle hus og tun fra jernalder og middelalder i dagens landskap, er oppkomst av jordbruksboplasser og alder på gamletun en framtidig oppgave å ta fatt på. Vi kan stille spørsmål om gamletunene på de fem nåværende navnegårdene er samtidige, eldre eller yngre enn ødegårdene fra eldre og yngre jernalder og middelalder. Og om hvor storåkeren eller gamleåkeren lå i forhold til de historiske gamletunene.

Boplassenes gravminner

Synlige gravminner er et vanlig trekk i jernalderens jordbrukslandskap. Det ser ut til at gravminnene fra jernalderen er anlagt på steder som blant annet kan vise til opphavsretter og til overganger mellom natur og kultur i landskapet. Det er gravminner i hustufter og på innmarka der boplassene lå og i utmarka mellom boplassene, eller ved veier og vann, på nes, langs stranda, ved elvefar og elvemunninger (Bukkemoen 2007:184, Fig. 5). Gravminnene rommer begravelser i tråd med normerte gravskikker, rituell kommunikasjon og felles minnestradisjoner i ættesamfunnets livssyklus (Lillehammer 1996a, b). Det var helst bare enkelte døde familiemedlemmer i bondehusholdet som

ble valgt ut til å hauglegges i et synlig gravminne – husbonden eller husfruen og enkelte av barna. Dette kan ha hatt bakgrunn i opphavsmyter og aktuelle forhold i datidens krigersamfunn, og gjaldt nok ofte de som til enhver tid høvde best til å opptre på vegne av slekten i aneaugene. Et dødsfall var en krise som rammet slekten og gjorde det nødvendig for samfunnet å komme i balanse igjen med tanke på de etterlevende. Det ga også grunn til feiring for å akte på den døde og markere slektas makt og velde for omverdenen. Det betyr at vi har liten eller ingen kjennskap til hvor flertallet av de andre slektningene og hvor trelle ble gravlagt, om de ble lagt i grav.

På Jæren er gravskikken mangfoldig med lokale variasjoner i jernalder. Liket etter de døde er overveiende brent på likbålet med unntak av endringer i yngre romertid og folkevandringstid (200–550 e.Kr.). I folkevandringstid ble mer enn halvparten av de utvalgte slektningene jordfestet ved haugleggingen (Bukkemoen 2007:174, Tabell 2 og 3). Dette er en gravskikk som er blitt koplet til rike graver og til resultatet av en utvikling av sosiale og politiske strategier (Kristoffersen 2000:41, 128). I motsetning til den ensartete likbehandlingskikken var det et mangfold av former for synlig gravsymbolikk i bruk. Det vekslet mellom å bygge runde, ovale, avlange, trekantete og båtformete anlegg som gravminner for slektens døde. Flertallet av gravminnene er rundhauger, mens ovale hauger er i mindretall.

På Anda-/Tuhøyden forekommer gravminnene enkeltvis og i grupper, eller de er samlet på gravfelt. De er anlagt på forhøyninger, terrasser, flater og skrånninger. I dagens landskap har de tilknytning enten til ødegårder, rydningsrøysfelt og kretstun, eller de har ingen tilknytning til andre kjente synlige fornminner. I 1906 lå særlig mange gravminner på Tu (52), mer enn det doble i forhold til Hauge (27), Laland (mer enn 24), Anda (21) og Særheim (18). På Tu var det flere gravminner nær ved eller mellom husene (Nicolaysen 1862–1866:300). I 1965 fantes fremdeles 60 % (85) av de mer enn 142 gravminnene som det var kjennskap til på Anda-/Tuhøyden i 1906².

Et viktig tema er gravminnenes plassering i terrenget. Kan dette vise til hvor eldre tun og innmark lå og om stedsvalgene ble endret i løpet av jernalderen? Forsøk på å rekonstruere ødegårder er ofte gjort på grunnlag av spor etter hustufter, gjerder og gravminner. En undersøkelse av gravminner fra yngre jernalder i Etne i Hordaland viste at gravstedene er anlagt i nærheten av innmarka på de moderne gårdene, og at på gårder med stor landskyld er det flest graver fra yngre jernalder. Det er foreslått at gravene fra yngre jernalder tilhørte gårder som var selvstendige (Madsen 1998:42–46). Kan liknende forhold ha vært tilfelle på Anda-/Tuhøyden i

jernalder? Kan plassering av gravminner på eller nær innmark vise til eiendomsforhold? Hvordan skal vi tolke gravminner som ligger fjernt fra tun og innmark? Er de oppført over eiendomsløse leilendinger, og hvor er sporene etter trelle som levde på høyderyggen?

På Jæren er gravminner oppført enten en enkelt gang for et utvalgt slektsmedlem, eller de er påbygd i flere omganger for å gi rom til begravelser for flere generasjoner. Det forekommer også gravminner i tuffer etter fraflytta hus slik som på Jernaldergarden på Ullandhaug i Stavanger (Myhre 2005). Stedsvalg så vel som gjenbruk av gravsted er trolig et sosialt uttrykk for ritualisering av fortidens minner i perioder med dynamiske spenninger som følge av politiske og ideologiske endringer (Stenholm 2006, 2012). I praksis kan dette ha gitt mening til status, identitet og legitimering av kontinuitet eller endring. Det har vært viktig å knytte bosetningen til minner og historier om en mytisk så vel som genealogisk fortid (Stenholm 2012:344) og å sikre autoritet til markering av odelsretter (Zachrisson 1994). Det vil si i betydning av arvejord og eiendomsrett til odelsjord i sammenheng med fedrekult (Robberstad 1967:493–494). I landsloven fra 1200-tallet er odelsretten knyttet til haug eller haugodel og haugodelsmannen som nedstammet fra den mannen som var gravlagt i haugen (Taranger 1915:107, note 2, Iversen 1997). Kanskje er dette bakgrunnen for en seiglivet tradisjon med å gi mannsnavn til flere gravhauger i sognet (Helliesen 1907): *Ådnehaugen*, *Taraldsrudlå*, *Reinshaug* og *Gunnarshaug*. Eller kan hende navnene er minner om odelsmenn som levde langt senere enn de første haugodelsmennene.

Middelalderens skriftlige kilder gir oss kjennskap til førkristne forestillinger om hinsidige verdener bakenfor dødens grense. Gravminnene er de dødes bolig eller hvilested på vei til mangfoldige dødsriker (Birkeli 1943, Aukrust 1985, Lillehammer 1996a, b). Men kildene gir bare glimt av førkristen dødetro og anakult som var virksom på slutten av jernalder. De forskjellige formene på gravminnene i jernalderen er kanskje i første rekke fysiske uttrykk for fortidsmenneskets og slektens plass i et større verdensbilde av jorda, himmelen og livets opphav. Gravskikkene har dype røtter tilbake til bronsealderens bønder og endringer gikk langsomt i flere tusen år. At det også langt senere ble knyttet religiøse forestillinger og tradisjoner til førkristne gravminner går fram av den kristne navnebruken på *Krosshaug* (Hauge, Stangeland) og *Kirkhaug* (Sør-Braut).

Gravminner som grenser – ”Stabsto”

”Stabsto” er nevningen på støttepunktet for siktelinjer der tre eller flere gårder møtes. Ett av gravminnene på høyderyggen i sør fungerte som et slikt stabsto der

grensene for de tre gårdene Tu, Særheim og Laland møtes. Begrepet kan føres tilbake til 1300-tallet. Framover på 1800-tallet gikk mye av funksjonen med stabsto tapt da folk begynte å lø steingjerder i skiftelinjene ved utskiftningene (Myhre, 1953:45–49). Bruken av stabsto på høyderyggen her kan markere grenseskillet både mellom gårdene og mellom skipreidene og leidangsordningen i Haug og Klepp skipreider.

Gravminnene er trolig de eldste kjente minnesmerkene som forteller om råderett over de ulike områdene på høyderyggen. Gravminner som lå i felles utmark kan ha vært trinn i en tradisjonsrik minneskultur med rettighetsmarkører fra før de historiske gårdgrensene ble siktet inn. Siden boplasser ble tatt opp og fraflytta, er det rimelig å stille spørsmål om hvor faste og stabile grensene mellom boplassene var i jernalder. Det er foreslått at gravminner som lå i utmark markerte særlig råderett over viktige beite- og utmarksressurser (Ødegaard 2007:94). Det var behov for faste merker for å holde orden i felles utmark (Lillehammer 2005).³ Helliesen nevner flere gravminner som ligger inntil eller ved senere historiske gårdgrenser. I området ved Tubakken og Tinghaug er det anlagt til sammen 14 gravminner på rekke langsmed begge sider av gårdsgrensen mellom Hauge og Tu (Fig. 1 og 5). Siden gravminner ble oppført langs ferdssårer, kan noen av dem vise til gamle tråkk, kjøre- og rideveier over høyden. Kanskje gikk det en viktig oldtidsvei opp Tubakken som passerte forbi rekken av gravminnene ved Tinghaug.

Rundhauger

Rundhaugene er de mest vanlige gravminnene i sognet og på høyderyggen. De forekommer på alle de historiske gårdene her. De er i overvekt på Tu (42) og færrest på Særheim (15). Innenfor brattkanten ovenfor Tubakken ligger en av de yngste, Grønhaug, en stor rundhaug, 20 m vid og 4 m høy, inntil Tinghaug (Fig. 2). Grønhaug inneholdt en mannsgrav etter en kriger med våpen, redskaper og hest. Etter sverdet å dømme ble han gravlagt i yngre jernalder/vikingtid (MUSIT B3328). Tinghaug, den høyeste toppen på høyderyggen, er registrert både som en naturlig forhøyning i terrenget (Nicolaysen 1862–1866:300) og en rest etter en rundhaug (Helliesen 1907:69, nr. 24) (Fig. 2). Siden toppen ikke er arkeologisk undersøkt, er det usikkert om Tinghaug er et ødelagt gravminne eller ikke. Men den kan godt ha virket som varde i Haug skipreide slik Kleppevarden i Klepp skipreide kan ha gjort.

Skikken med å begrave slektens døde i rundhauger er en seiglivet minnestradisjon. En av de eldste rundhaugene, Steinhaug, er oppført midt inne på høyderyggen, ca. 95 meter over havet, og er et eksempel på et gravminne som var i bruk i flere omganger (Bertelsen 1970

Fig. 4. Oversiktsbilde av Steinhaug med steinkiste, skålgropsteiner og ringmurer fra bronsealderen etter utgravningen i halvdelen av haugen. I midten ses rester etter en moderne vannkum. Flyfoto: Ragnar Utne, Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger ©.

Fig. 4. Aerial view of Steinhaug. Stone cist, stone circles and stones with cup marks from the Bronze Age were uncovered after archaeological excavations in half the section in 1968–1969. Remains of a modern water tank situated in the middle. Photo: Ragnar Utne, Museum of Archaeology, University of Stavanger ©.

a, b, MUSIT S9633). Den er en såkalt storhaug, 30–40 m vid og 2 m høy. Søndre del ble delvis undersøkt i 1968 og 1970 og viste at haugen var bygd over to store jordfaste steiner med innhogde skålgroper og en stor steinblokk med innhogde fotsåler som var flyttet til stedet (Fig. 4). Det ble også funnet heller med skålgroper løst i haugfyllen. Haugen var omhyggelig oppbygd av stein og jord med flere innvendige ringmurer. Ca. 1200 m³ stein må være slept sammen og vitner om stor arbeidsinnsats.

Steinhaug rommet to hellekister med funntomme kamre av store kantstilte heller. De yngste gravene bestod av to urner med brente bein. Haugen ble derfor antakelig påbegynt i løpet av eldre bronsealder (1800–1100 f.Kr.) og brukt om igjen som gravsted i yngre bronsealder (1100–500 f.Kr.) eller eldre jernalder (500 f.Kr.–ca. 550 e.Kr.), men det er uvisst om hoggingen av helleristningene og oppføringen av haugen pågikk samtidig. Beliggenheten og forekomsten av ristninger

sammen med ringmurer, flere eldre og yngre graver og den runde formen tyder på kontinuitet i gravskikk og dødekult. Arkaiske minnestradisjoner kan ha blitt forent med nye politiske og ideologiske endringer over lang tid. Stedet midt inne på høyderyggen kan ha vært hellig på Midt-Jæren, kanskje et av de eldste samlingsstedene for dyrking av himmelrommets krefter så vel som for markering av ættesamfunnets livssyklus og stadfesting av eiendomsrett til jord i tidsrom før og under jernalderen.

Langhauger

De avlange anleggene, også kalt langhauger, forekommer på alle de historiske gårdene i sognet. Det ligger fra én til fire slike hauger på gårdene på høyderyggen (Fig. 5 og 6) og fra én til seks ellers i sognet. Et unntak er en samling på ni langhauger på hver av de to nabogårdene Tu og Tjøtta. I kilder fra før 1850 er noen anlegg beskrevet som firkantete med store steiner i hjørnene

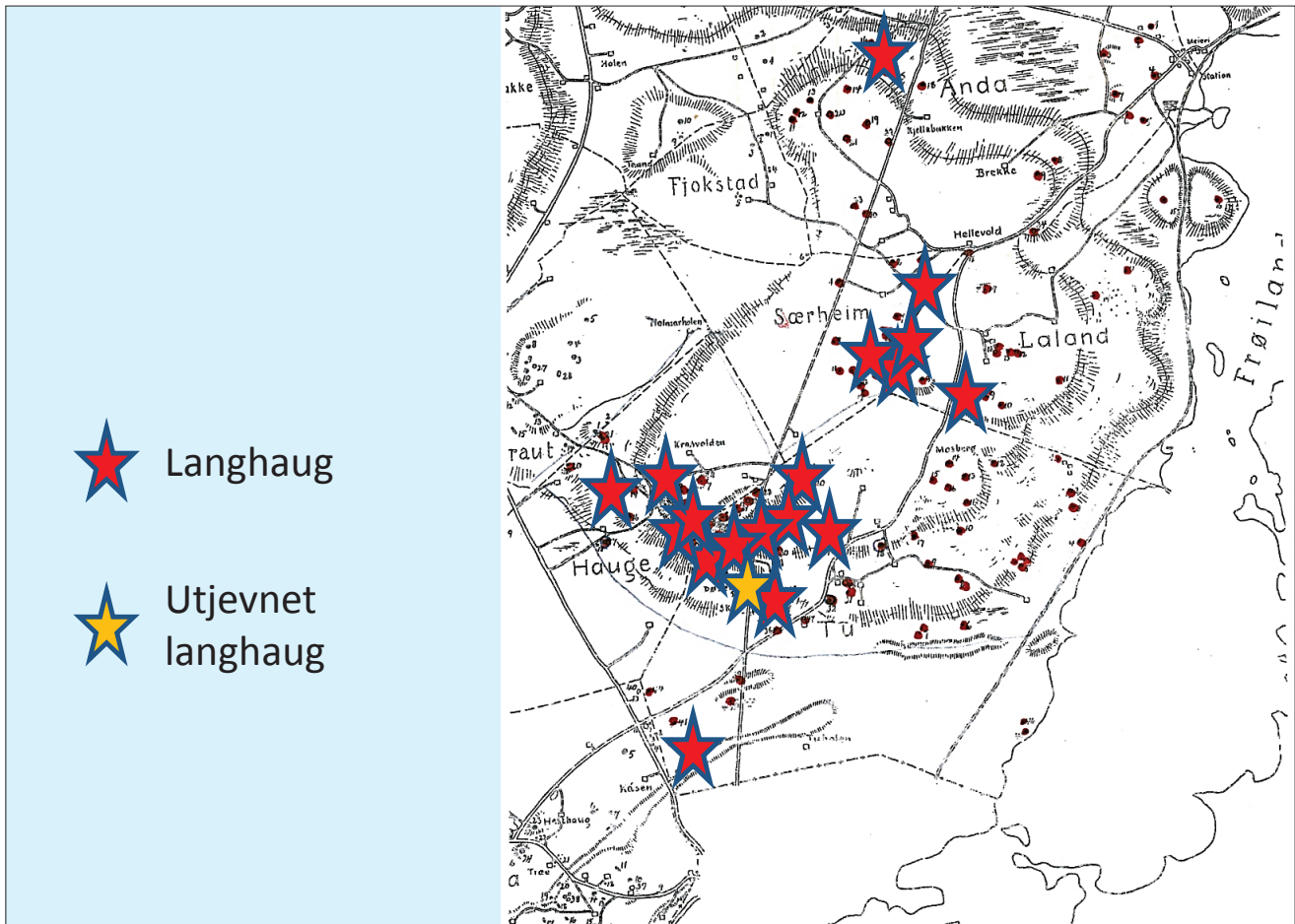

Fig. 5. Kart over utbredelse av langhauger på de fem gårdene på Anda-/Tuhøyden i 1906. På sørsiden lå mange gravminner i Tubakken på grensen mellom gårdene Hauge og Tu. Rød stjerne: Langhauger. Orange stjerne: Utjevnet langhaug. Røde prikker: Andre fornminner. Kart: Grete Lillehammer, etter Helliesen 1907.

Fig. 5. Distribution of long mounds at the five farms located on the Anda-Tu ridge in 1906. On the south-side, several mounds were erected on Tubakken along the historical boundary between the farms Hauge and Tu. Red star: long mounds. Orange star: extinct long mound. Red dots: other ancient monuments. Map: Grete Lillehammer, cf. Helliesen 1907.

(Nicolaysen 1862–1866:299–301). Utseendet tilsvarer langhauger slik vi kjenner dem andre steder, blant annet på strandgravfeltene på Jæren (Lillehammer 1996b, 2004, Fig. s. 103). I sognet registrerte Helliesen to langhauger med tilspissede ender (Helliesen 1907:55, nr. 2, 75, nr. 17), noe som antyder at de var båtformet. Han nevner også anlegg som er usikre.

Karakteristisk for langhauger er at de ofte ligger enkeltvis i innmark eller på gravfelt i utmark. På et av strandgravfeltene, Hå lenger sør på Jæren, forekommer det både rektangulære og båtformete anlegg side om side (Tysdal 1983). Det er foreslått at langhaugene er symbolske kvinnelige kjønnsorgan (Gustafson 1993:66), båter (Farbregd 1988:3–23) eller langhus (Løken 1987:62). På Midt-Jæren er de eldste langhusene tidfestet til overgangen yngre steinalder-eldre bronsealder og eldre bronsealder (ca. 1900–1500 f.Kr.) (Soltvedt *et al.* 2007:196–197, Bjørddal 2009:55, 64), og det er kjent langhauger fra eldre bronsealder på Jæren

og i Ryfylke. Men det er påvist at slike gravanlegg senere er blitt overleiret av rundhauger i forbindelse med yngre begravelser (Barclay 1984, Gil Bell 2009). Derfor er det uvisst om det er kontinuitet eller brudd i tradisjonen med oppføring av langhauger som gravsymbol i minneskulturen på Jæren. Langhauger ble nemlig først vanlige igjen på 300-tallet e.Kr., og ser ut til å komme som følge av oppsving og endring i bosetningen i yngre romertid etter ca. 200 e.Kr. Senere ble tradisjonen holdt ved like til og med vikingtid (Lillehammer 1996b, 2004:103).

Langhauger er overveiende kvinnegraver. Det er foreslått at det i båtformete anlegg er gravlagt "sjømannsenker" eller koner og friller hjemført fra utlandet (Farbregd 1988:21). De rektangulære langhaugene er tolket på flere måter. Gravstedene er et motsetningsfylt uttrykk for polarisering mellom kvinner og menns kjønnete roller da "festhallen" ble tilført som ny boligdel i langhuset (Bergstøl 1995). I tillegg til den religiøse med

Fig. 6. Langhaug på gården Hauge nær ved skiftesgjerdet mellom Hauge og Tu. Foto: Terje Tveit, Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger ©.

Fig.6. Long mound located on the farm Hauge, close to modern property fence between the farms Hauge and Tu. Photo: Terje Tveit, Museum of Archaeology, University of Stavanger ©.

tilknytning til fruktbarhetskultus hadde kvinner flere roller (Gustafson 1993:64). De var husfruer, gardkoner og kvinnebønder til farmenn (Lillehammer 1984:123, 1996a:77–78), eller det motsatte, unge bondetauser med et uforløst potensial før de ble rituelt forvandlet og forløst – fra ugifte barnløse kvinner til husfruer i døden og graven (Damlien 2002:109–110). Om de var baugkvinner (Tsigaridas 1998), såkalte ”jordajenter” (Lillehammer 2004:103), var de odelskvinner med arverett til jorda når ingen mannlig slektning lenger var i live. Kanskje representerer langhaugene et uttrykk for rituell kommunikasjon som legitimerer endret slektsidentitet med forsterking av kjønnete roller i forhold til minner og historier om en mytisk og genealogisk fortid. Det er tenkelig at langhauger i den kollektive minneskulturen markerer særlig tilhørighet til jordvei, eiendom og rettigheter gjennom kvinneledd – at ”jorda liggja i ro der ho er komi...under snu og under snelde” (Robberstad 1969:253). På høyderyggen er det bygd mange langhauger på gravfelt i utmarka på sørspissen og midt på høyderyggen. Dersom det har vært viktig å

markere kvinneleddet i arvefølgen, har det kan hende foregått et frafall av menn i arvefølgen og særlig i tilknytning til bosetningene midt på og ved brattkanten i sørøst.

Trekantete anlegg – ”stjernehauger”

Trekantete anlegg forekommer i et fåtall på høyderyggen og til sammen tretten anlegg er kjent i sognet. Helliesens betegnelser på anleggene kan virke forvirrende i ettertid. Det er uklart om han skilte mellom anlegg som han vekselvis kalte trekantete hauger og trearmete, treflikete eller trekantete stjernehauger. Det er tenkelig at utformingene kan ha variert fra sted til sted, men de vil bli vurdert samlet her som trekantanlegg.

På Anda-/Tuhøyden er det registrert til sammen tre anlegg (Fig. 7 og 10) som Helliesen kaller trekantet haug (Tu), trekantet stjernehaug med armer (Hauge) og trearmet stjernehaug med armspisser (Særheim). Det ene trearmete anlegget ligger inntil kretstunet (Hauge) (Fig. 7) og det andre på et gravfelt (Særheim),

Fig. 7. Oversiktsbilde av kretstunet Dysjane med overgrodde tufter og rundhaug i midten av anlegget. Trekantet anlegg inntil kretstunet synlig i hjørnet mellom steingjerdene øverst i kanten av bildet. Foto: Ragne Johnsrud, Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger ©.

Fig. 7. Aerial view of court site Dysjane with overgrown houses and mound in the middle. Triangular mound located close to the court site visible in the top corner between stone fences. Photo: Ragne Johnsrud, Museum of Archaeology, University of Stavanger ©.

mens den trekantete haugen (Tu) ligger utenfor gravfeltene. Andre steder i sognet ligger slike trekantanlegg enten spredt eller i grupper (se Fig. 10), i sørvest (Tjøtta nabogård til Tu), i nordøst (Øvre Øksnevad) og i nord (Grude), mens de som er utformet som treflikete eller trearmete stjernehauger forekommer i nord (Grude) og nordvest (Klepp prestegård). Med unntak av gården Grude, der det er kjent til sammen sju trearmete stjernehauger, forekommer de andre anleggene enkeltvis.

Trekantanlegg er kjent fra Sverige, Danmark og England. I Norge har dateringene en overvekt til eldre jernalder, og det er to områder med konsentrasjoner, i Trøndelag og i Rogaland (Ellingsen 2003:9–13, 33–34, Fig. 3, 4). Anleggene på Anda-/Tuhøyden har fellestrekk med såkalte flate stjerneformete steinsetninger som er kjent flere steder i fylket. De har eller hadde opprinnelig bautastein eller trepåler i midten og bautastein eller runde stein, "klotstein", i armspissene, og forekommer på jernaldersgravfelt slik som ved kretstunet på Auda-Motland og på strandgravfeltet på Hå. Funn i anleggene

daterer dem til tiden mellom 200-tallet og 700-tallet e.Kr. (Myhre 2005:5, 7, Fig. 4–6, Tabell s. 6). En trekantet haug med en kvinnegrav og en mannsgrav fra vikingtid (800–1050 e.Kr.) (MUSIT S6352) fra Suldal i Ryfylke tyder dessuten på at gravsymbolet var i bruk ved slutten av jernalderen. Anleggene er ofte knyttet til ferdselsårer ved sjø og vann (Grude, Hå, og Auda-Motland) eller til markerte steder i terrenget (Ullandhaug) (Myhre 2005:3, Fig. 1, Lillehammer 2006:23–24). Så mange som sju trearmete stjernehauger på et nes og en kolle ved Grudevatn setter dette stedet i en særstilling ellers på Jæren.

Det foreligger en rekke ulike tolkninger til bruken av trekantanlegg, alt fra tingsted til kultplass. Anlegg som har påviste graver er fortrinnsvis mannsgraver. Har de hatt flersidige funksjoner i forbindelse med overgangsritualer, fruktbarhetsdyrking og ofringer? Formen er tolket som trekantsymbol for kvinnelig kjønn eller tvekjønn, for sola eller trær, men er den også et symbol på gården og slekten? I Trøndelag ligger det trekantanlegg på sentrale gårder med en viss velstand i form av

importgjenstander. Om enn gårdene ikke har de rikeste funnene, har de nok hatt middels til høy sosial posisjon i samfunnet (Ellingsen 2003:97–102). Et gravfelt ved et kretstun på Skei, Mære i Sparbu har til sammen seks trekantanlegg, og de fleste ligger ved eller innimellom mindre grupper med graver. Kretstunet var i bruk i yngre jernalder og senest i slutten av vikingtid og ca. 100 år etter at gravleggingen opphørte på feltet (Stenvik 2001:44–47, Fig. 37).

Det er foreslått at trekantanlegg er gravene til de første bureiserne (Andersson 1997:65), og at formen etterligner mytologiske trær (Andrén 2004a) og særlig det hellige livstreet, verdenstreet, som et symbol for menneskenes kosmiske verdensbilde i jernalderen. Til minnet om bureisingsmannen ligger det forestillinger om haugodelen og haugodelsmannen (jf. s. 21). Til myten om Yggdrasil med sine tre røtter er det knyttet mangfoldige forestillinger om hellige trær. De var felles midtpunkt, kilde og kraft til liv og død, kunnskap og visdom, godt og ondt av betydning for verden, menneskene og ættesamfunnets skjebne og utvikling. Tuntreet som uttrykk for ættens og gårdens liv er tolket som det jordiske sidestykket til dette verdenstreet (Steinsland 2005: 217, 251–255, 249–250, 347, 444). Det er også foreslått at trekantanlegg representerer gravene til muntlige tradisjonsbærere – tulene – som var spesialister på genealogier, slektssagaer, og tradisjoner fra allmoder og allfaders tid (Stenholm 2012:143–144). Det vil si en slags vise rådgivere i en tid uten allmenn skriftkultur. På grunn av særskilt kunnskap, innsikt og hukommelse om lokalhistorisk minneskultur kan slike kunnskapsbærere hatt stor makt og innflytelse gjennom sin tradisjonsoverføring. Kan anleggene ha blitt brukt til shamanistiske ritualer?

Ett av de trekantete anleggene på høyderyggen ved Frøylandsvatnet ligger på platået tett ved kretstunet Dysjane. Det er oppført i nærheten av gravfeltet med Krosshaug langsmed brattkanten (se kart Grimm 2010:139). Beliggenheten minner om trekantanlegget på Auda-Motland i Hå som overleirer og er yngre enn kretstunet Klauhauane som er datert til eldre jernalder (se kart og tabell Grimm 2010:136–137, 172–173). Det er grunn til å stille spørsmål om anleggene er markører for skifte og endring i bosetnings- og arveforhold. I trekantanlegget fra Auda-Motland er det funnet trekull og brente bein. Sannsynligvis er dette ikke menneskebein, men bein fra dyr av hjorteslekten (MUSIT S7382). I myten om Yggdrasil slik den er gjenfortalt i *Grimnesmål* forekommer det fire hjorter som gnager i barken til verdenstreet (Lind 2005:46). Representerer trekantanlegg de symbolske sporene etter overgangsritualer ved legitimering av etablering, skifte og endring av slektsidentitet? I så fall har det foregått mange odelsskifter på

Fig. 8. Bautastein, ca. 3,5 m høy og 1,10 m bred, på Anda står ved den gamle vegen over Anda-/Tuhøyden. Foto: Terje Tveit, Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger ©.

Fig. 8. Standing stone, ca. 3.5 m high and 1.10 m wide, alongside the old road crossing the Anda-Tu ridge at the Anda farm. Photo: Terje Tveit, Museum of Archaeology, University of Stavanger ©.

Grude med til sammen sju trekantanlegg på gravfeltet. En nærmere undersøkelse og tidfesting vil kunne bidra til å avklare om trekantanlegget på Hauge-/Tuplatået har rituell sammenheng med bruken av kretstunet Dysjane.

Fig. 9. Steinkors fra sen vikingtid på toppen av gravminnet Krosshaug. Foto: Terje Tveit, Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger ©.
 Fig.9. Stone cross from late Viking Period on top of cairn, burial mound Krosshaug. Photo: Terje Tveit, Museum of Archaeology, University of Stavanger ©.

Reiste minnesteiner

På Anda-/Tuhøyden er det kjent til sammen fire-fem minnesteiner: en fallosstein (Tu), to-tre bautasteiner (Anda, Tu), og ett steinkors (Hauge). Med minnesteiner mener vi her stein som er satt opp på steder i landskapet som varig minne om personer, begivenheter, og foreteelser.

Fallosstein

Fallosstein er tilhøge skulpturer av lys eller hvitfarget stein, gjerne kvarts. De er formet som en penis og er også kalt "hellige hvite steiner". Det er kjent en fallosstein fra sørpissen av høyderyggen (Tu) (s. 92, Fig. 4, MUSIT B4891). I Norge forekommer fallossteiner i kystområdet mellom Telemark og Helgeland. Det er ulike synspunkter på tidfestingen, om bruken var begrenset til i eldre jernalder (Solberg 2005:93) eller om den fortsatte i yngre jernalder og vikingtid (Myhre 2006:221, 224–226). Mange steiner er uten nærmere opplysning om funnforhold, men en mindre del er oppført på gravminner. I Rogaland er det kjent 21 fallossteiner, fire fra Jæren. 13 steiner har tilknytning til tidlige middelalderkirker (Myhre 2006:226, 234–243,

Tabell 1). Det er ukjent om fallossteinen fra sørsiden av høyderyggen har stått på et gravminne eller om den har hatt tilknytning til annen kultvirksomhet.

Fallossteiner er gjerne satt i sammenheng med dyrking av en eldre vane- og fruktbarhetsguddom Njord (Solberg 1999), som kan ha vært tvekjønnet (Solberg (2000:174), og barna Frøy og Frøya, samt Heimdal, som alle var yngre guder (Myhre 2006). Det er foreslått at steinene har tilknytning til små gullblikk, såkalte gullgubber. De er funnet i hus og satt i sammenheng med velseblot, dødekult og begravelseritualer på gårdene (Myhre 2006). Gudenavnet Njord er kjent fra stedsnavn i Norge, Sverige og Danmark (Solberg 1999:104), og i jærsk stedsnavn som *Njæreim* og *Nærland* (Olsen 1915:73–74, Tillæg) og folkeminnet om "Njåre" (Hauge 1986) (jf. s. 32 og 33). Hva slags sammenheng funnene av fallossteinen fra Tu og 16 gullblikk fra nabogården Hauge (Sundqvist dette volum: Fig. 1–2) ved Tinghaugområdet (Myhre 2006:236, Tangen 2010:83–84) skal ses i, er et aktuelt spørsmål. Gullblikkene skal være funnet i skråningen nedenfor Tubakken på et sted der det muligens har vært hustufter (MUSIT B5392). I Skandinavia er slike gullblikk påvist i eller nær ved

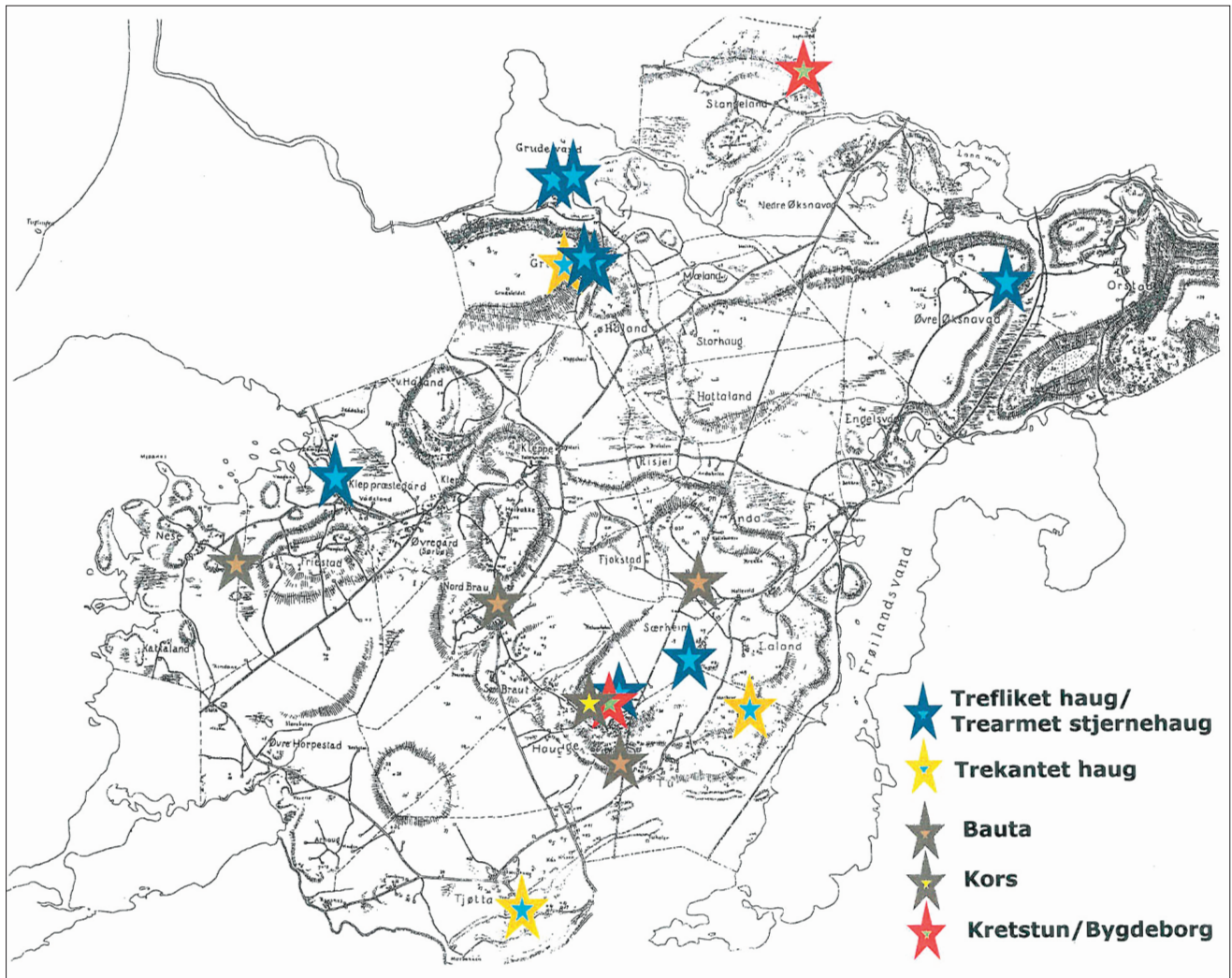

Fig. 10. Kart over spredningen av trekantete anlegg, bauta, steinkors, kretstun og bygdeborg i Klepp sogn i 1906. Blå stjerne: Helliiesen: "Trefliket haug/ trearmet stjernehaug". Gulblå stjerne: Helliiesen: "Trekantet haug". Gråbrun stjerne: Bautastein. Grågul stjerne: Steinkors. Rødgrønn stjerne: Kretstun/bygdeborg. Kart: Grete Lillehammer, etter Helliiesen 1907.

Fig. 10. Distribution of three sided monuments, standing stones, stone cross, court site and hill fort in Klepp parish, Jæren, in 1906. Blue star: Helliiesen: "three sided stone setting/mound". Blue and yellow star: Helliiesen: "triangular mound". Grey and brown star: standing stone. Grey and yellow star: stone cross. Red and green star: court site/hill fort. Map: Grete Lillehammer, cf. Helliiesen 1907.

nedgravninger for takstolper i store hus. Det kan ha foregått religiøse fester og kultaktiviteter på slike steder med sentrale sosiale, politiske og overregionale funksjoner (Lamm 2004:131–132). Gullblikkene er tidfestet til yngre jernalder, til merovingertid og vikingtid (Lamm 2004:130–131, Mannering 2006:40–41, Tangen 2010:11).

Det er mulig å tenke seg at fallossteinen og gullblikkene er tegn på enten kontinuitet eller brudd i kultvirksomheten ved Tinghaugområdet. Motivet med dobbeltfigurere på gullblikkene fra Hauge er tolket som gudparet Gerd og Frøy (Olsen 1909:22–23) og ikke søskenparet Frøy og Frøya. Det er foreslått at motivet med mannens venstrehånd som berører kvinnen signaliserer et rettslig og ritualisert tegn, og at det viser til en viktig rolle i forbindelse med religiøse, verdslige eller dynastiske avtaler

(Ratke & Simek 2006:261–63). Motivet kan framstille en kjærlighetsscene i en fruktbarhetsmyte (Olsen 1909, Olsen & Shtelig 1909:12–29), eller en bryllupsmyte der allianser og samspill mellom mannlige og kvinnelige krefter inngår i sosial utjevning og religiøs legitimering av et fyrstedømmes grunnleggelse og fyrstens maktpolitiske krav (Steinsland 1990:85–86). Fem av gullblikkene fra Hauge har likhetstrekk med et gullblikk fra Hov i Lillehammer (Tangen 2010:106–113). Dette kan tyde på at det var sosial, politisk, religiøs og økonomisk kontakt med samkvem, og kanskje også utveksling av håndverkere, mellom distrikter sørvest og øst i landet i vikingtid.

Bauta- og runesteiner

Bauta- og runesteiner er reiste steiner av naturlige eller tilhogde heller som er frittstående på flat mark

eller oppsatt på gravminner og langs ferdselsårer. Undersøkelser ellers på Vestlandet tyder på at skikken med å reise bauta- og runesteiner hadde omtrent samme brukstid, fra yngre romertid til 1100-tallet. De er tolket som minnesteiner med budskap til omgivelsene og som stadfesting av ulike rettigheter overført fra den avdøde til de etterlevende. Eller de kan vitne om reaksjoner på og markeringer av samfunnsomveltninger (Knutzen 2004).

Den ene av bautasteinene (Anda) stod i 1842 ved den eldre landevegen oppe på høyderyggen (Nicolaysen 1862–1866:299) der den ennå står tett ved den gamle postvegen (Fig. 8). På samme vis som flere av gravminnene er bautasteinen sannsynligvis satt opp for å markere ferdselsveier over høyderyggen. Den andre bautasteinen er en runestein med innrisete menneskefigurer (Olsen 1954:156–160) kalt *Tusteinen* (se Hines dette volum: Fig. 1). Steinen lå på et tidspunkt ved stueveggen til en av bøndene på Tu (i 1745: De Fine 1987 [1745]:109–110), men ble i 1832 brukt som gruestein i et eldhus. Helliesen nevner at det skal ha stått en bautastein 20 m nord for en utjevnet langhaug som på kartet er kalt *Døsen* (Helliesen 1907:71, nr. 50). En senere opplysning plasserer steinen med menneskefigurer 20 m fra *Døsen* (Petersen 1955). En tredje stein kalt *Gjyltehelle* hadde dyrefigurer av hest, stut, vær og galt, kanskje hund og mystiske tegn, og skal ha stått like ved (Hauge 1986:15).

I denne delen av Skandinavia var det vanlig som markering av tilhørighet til slekt og arverettigheter at fedre og andre mannlige slektninger reiste runestein over mannlige slektninger (Sawyer 2000:39). *Tusteinen* er en minnestein som opplyser at Helge reiste steinen etter bror sin Kjetil (Olsen & Shetelig 1909:3–11, Olsen 1954:156–160). Figurene framstiller en kvinne og en mann som står side om side og ikke stilt mot hverandre som på gullblikkene fra Hauge. Et slikt sidestilt motiv finnes på et svensk gullblikk som er datert til 700-tallet e.Kr. (Lamm 2004:124, Fig. 24, 131). Dersom gullblikkene er uttrykk for en norrøn herskerideologi om alliansebygging mellom ulike sosiale og politiske motpoler, kan Helge og Ketil vise til fyrstelig autoritet og dynastisk slektskap med aner som hadde mytisk opphav og nedstammet fra gudene (Steinsland 2005:407–409, 1990). *Tusteinen* er tidfestet til slutten av vikingtiden (Sawyer 2000:208), men er den eldre, yngre eller samtidig med gullblikkene? Motivene på både steinen og gullblikkene viser at bryllupsmyten var velkjent og nyttet i flere sammenhenger ved Tubakken i vikingtid. Men er den opprinnelige plasseringen av minnessteinen ved den store langhaugen riktig, kan den vitne om utjevning av motsetninger mellom slekter. Kanskje ettermålet om brødrene Helge og Kjetil heller var uttrykk for et skifte

i alliansebygging og brudd med bånd som hadde sterke kvinnelige slektsrøtter og var overført gjennom seige langhaugtradisjoner på stedet.

Steinkors

Steinkors er steiner som er tilhagd som kors eller utstyrt med innhogget kors. De fleste av steinene er reist på Vestlandet (Nordeide 2010:166, Fig. 4), og forekommer langs kysten på steder som er egnet for kommunikasjon i forhold til omgivelsene (Gabrielsen 2007:227, Tabell 9). Til sammen er det kjent 16 kors i Rogaland og tyngdepunktet ligger på Nord-Jæren (Sola og Madla) med i alt seks kors (Birkeli 1973:130–161). I sognet er det omtalt to gravhauger kalt *Krosshaug*, én i det nordlige og én i det sørlige skipreidet. Begge er storhauger på over 30 m. Den nordlige *Krosshaug* (Stangeland), en rundhaug på toppen av en kolle ved elva Figgjo (Helliesen 1907: 38–39, nr. 10a), er 33,5 m vid og 3,5 m høy. Her er det gjort funn av to leirkar med brente bein som ikke ble tatt vare på. Om det har stått steinkors på gravhaugen, er ukjent. Den sørlige *Krosshaug* (Hauge) ligger ved kretstunet Dysjane og har et steinkors oppført i haugen (Helliesen 1907:78–79, nr. 10). *Krosshaug* har vært ca. 30–35 m vid og ca. 5–6 m høy, og er den største rundhaugen på gravfeltet langsmed brattkanten på sørsiden av høyderyggen. Hagen har rommet en storslått kvinnegrav fra tidlig folkevandringstid ca. 450 e.Kr. (Magnus 1975:16, 148). Korset er nevnt på haugen i 1745 (De Fine 1987 [1745]:301).

Korset på *Krosshaug* er enkelt utstyrt uten dekor eller runer (Fig. 9), og er såkalt kategori 1 (Nordeide 2010:164, Fig. 1) eller E-kors (Gabrielsen 2007: 212–213, Fig. 38–39). Det er vanskelig å datere steinkorsenes alder og derfor også å kunne forklare korsbruken. Alderen på steinkors fra Vestlandet er gjerne oppfattet som eldre enn de fra resten av Skandinavia og i Tyskland. Det er tenkelig at lokale førkristne kult- og gravminnestradisjoner for døde personer og/eller markører for eiendomsgrenser levde videre i kristne kult-, pilgrims-, og gravminnestradisjoner i middelalderen under påvirkning fra De britiske øyer så vel som fra Kontinentet (Nordeide 2010:172–177). I snever forstand vil det si tidsrommet fra midten av 900-tallet og til begynnelsen av 1000-tallet, sannsynligvis mellom kristningskongene Håkon den Gode (918–961 e.Kr.), Olav Tryggvasson (995–1000 e.Kr.) og Olav Haraldsson (995–1030 e.Kr.) og kristningsvedtaket på Moster i 1024 (Gabrielsen 2007:171–174, 212–213, Fig. 38–39).

Tanken om kontinuitet i minnestradisjon kan ses i lys av ættens behov for å stabilisere forhold til eiendom og arv ved å forene gamle og nye sosiale og religiøse symboler. E-kors er gjerne knyttet til førkristne gravminner. Det er påvist klare sammenhenger mellom

Fig. 11 a og b. Forgylt bronsebeslag dekorert i anglo-irsk stil og to ovale bronsespenner i nordisk dyrestil funnet i kvinnegrav fra 800-tallet e.Kr. på gården Laland. Foto: Terje Tveit og Thea Mjelde Larsen, Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger ©.

Fig. 11 a and b. Gilded bronze mount decorated in Anglo-Irish style and two oval brass brooches decorated in Nordic animal style. Found in a female burial from the 9th century AD at Laland. Photo: Terje Tveit and Thea Mjelde Larsen, Museum of Archaeology, University of Stavanger ©.

E-kors og gravhauger, gårdstun, tingsted, ferdselsveier og graver med høy sosial status. Det er stilt spørsmål om korsene kan vise til maktkamper mellom lokale stormenn og kongen (Gabrielsen 2007:227, Tabell 9, 249–250, 254–255). Store gravminner som Krosshaug kan ha blitt brukt ved misjonsframstøt og markering av stedskontinuitet eller brudd med ledende slekters makt og sikring av framtidig ætt- og alliansevelde. Undersøkelser i Etne i Hordaland tyder på at plasseringen av steinkorsene der er knyttet til bygdas verdslige og åndelige sentra (Madsen 1998). Det er også foreslått at steinkorsene er reist på gravminner for å trekke udøpte forfedre som var døde inn i det nye kristne fellesskapet, muligens for å innvie steder for kristne gudshus og begravelser. Kristning og omvendelse fra dyrking av gamle guder og aner til én eneste gud var knyttet til misjonering, først ved lokalt aristokrati og senere ved kongelige lover med bl.a. Olav Tryggvasson som aktiv pådriver (Skre 1998a:7–10). På Jæren er det levning etter et vandresagn om Olav Tryggvasson og Frøylandsvatnet (jf. s. 32)

Gravfunn fra vikingtid på Vestlandet inneholder gjenstander som viser til tidlige og vedvarende kontakter over Nordsjøen med kristne anglo-irske områder (se Fig. 11a). 28 av 143 slike funn på Vestlandet kommer fra Jæren, og av de jærske er 12 funn tidfestet til 800-tallet. Det er foreslått at dette gjaldt aktører som hadde eller ønsket å oppnå et høyt sosialt nivå, og at de i noen tilfeller er brukt til å uttrykke motstand mot kristendommen (Jåtten 2006:76–78, 87–90, Funnliste). Kanskje kontaktene med kristne områder i vest foregikk på liknende vis som det er antydnet ved den senere korsreisningen. Selv om kontaktene vestover var sterke fra 800- og 900-tallet, kan motiver som piratvirksomhet og handel ha gått hånd i hånd med kolonisering og

misjonsframstøt begge veier over Nordsjøen. Religiøse holdninger kan ha vekslet mellom individer og slekter, fra å fastholde ættesamfunnets gamle sed til å ta til seg den nye tro. Det er reist viktige spørsmål om kristenkontaktene har foregått parallelt, om de vekslet mellom øyene vestpå og kontinentet i sør, og om steinkorstradisjonen varte lenger enn tidligere antatt (Nordeide 2010:177). Er det tenkelig at noen fra Jæren deltok i korstogene som pågikk 1095–1272?

De fleste gårdene med reiste kors ble kirkegods i middelalderen (Gabrielsen 2007:239) og Hauge lå til Apostelkirken og Allehelgenskirken i Bergen (Lindanger 1990:68). Om det er reist tidlige kristne gudshus i Hauge skipreide er ukjent, men Helliessen omtaler en utjevnet rundhaug som er kalt *Kirkhaug* på nabogården Sør-Braut vest for Hauge (Helliessen 1907:84, nr. 26). Gravhauger med navn som *Krosshaug* kan altså ha sammenheng med forløpet for kristningen, og navn som *Kirkhaug* kan vise til bruken av hvileplasser langs eldre kirkeveger på Jæren (jf. Særheims artikkel). Siden alder og funksjon av Krosshaugkorset er uklart, er det en viktig oppgave å få klarlagt rekkefølgen og sammenhengene ved krigersamfunnets misjons- og kristningsforløp og senere oppfølging. På Jæren er det funnet små blykors fra 1200- og 1300-tallet i seks førkristne graver. Korsene er foreslått å vise til innflytelse fra England og en følge av eksorsisme – djevel- eller demonutdrivelse av forfedrene (Sørheim 2004: 202, 220–227, Fig. 5).

Bygdelag med kretstun – Dysjane

Inne på plataet i sørvest ligger det et særpreget fornminne kalt *Dysjane* (Hauge) som er forskjellig fra bebyggelsen på boplassene. Det består av tufter etter langhus anlagt ved siden av hverandre i en oval og

orientert inn mot et tun med en rundhaug i midten (Fig. 7 og 10). 16 tufter er mulig å identifisere, men antallet er usikkert på grunn av mangel på undersøkelser. Åtte slike kretstun er kjent fra Rogaland av de i alt 27 kretstunene i landet som helhet (Armstrong 2010:116), de fleste på Jæren og de ytre Ryfylkeøyene.

I Rogaland er kretstunene tidfestet til et lengre tidsrom i jernalder (0–700 e.Kr.) og på Jæren i tidsrommet yngre romertid i eldre jernalder (200–400 e.Kr.), og ingen har dateringer til yngre jernalder/tidlig middelalder eller vikingtid som de i Trøndelag (Ystgaard 1998:90) eller i Nord-Norge (Grimm 2010:54). Dysjane er lite undersøkt, men er foreløpig datert til eldre romertid (0–200 e.Kr.). Det betyr at kretstunet også er eldre enn leidangsordningen, men bakgrunn, funksjon og opphør er uklare. Det er foreslått at kretstunene var sosiale, økonomiske, politiske og/eller religiøse samlingssteder for likestilte menn – for datidens ledere med sine krigere, for ting, garnison, handel og/eller religiøs markering, feiring og konkurranselek (Johansen & Søbstad 1977, Myhre 1978:235–236, 259, 2002:201–207, 2007, Storli 2000, Stenvik 2001, Olsen 2003, Armstrong 2010, Grimm 2010). De kan ha blitt brukt regelmessig til rettslige, religiøse og administrative samlinger som var årvisse. Kanskje ble det utført særlige ritualer i sammenheng med stadfesting av viktige overganger i menns livsløp, for eksempel ved innføring i krigersamfunnets strategiske ”hemmeligheter” og maktforhold (Armstrong 2010:110–123). Den framskutte beliggenheten av Dysjane på høyderyggen, og samtidig tilbaketrukket fra kysten, er særmerkt. Det setter kretstunet i en særstilling i forhold til andre kretstun som gjerne ligger strandnært, ved vassdrag, ved foten av koller eller på morenerygger (Grimm 2010:130–149).

Flere kretstun på Jæren ligger i grenselandet mellom store gårder (Armstrong 2010:122, Fig. 5). Et annet felles trekk er at de forekommer i utmark (Myhre 2007:13). Utskiftingskartet fra 1863 for Hauge (Fig. 3) viser at Dysjane ligger inne på det som den gang var den gamle utmarka innenfor sørenden av plataet. Anlegget er altså oppført i det som før 1800-tallet var felles utmark på denne delen av høyderyggen. Dersom antallet hus har sammenheng med lokale bosetnings- og organisasjonsforhold i eldre jernalder på Midt-Jæren, er samlingen av hus stor nok til både å ro og å drifte kyst-, hav-, sjø- og elvegående båter med farmenn på handelsferd eller krigere på tokt. Spørsmålet er om disse anleggene gir oss en større forståelse av lagdelingen i bondesamfunnets organisering både på og utenfor Jæren. Utfra bildet av en kyststripe på 10 mil med lange strender og mange vassdrag, sjøer og vann innenfor, er forekomster av våpengraver og båtgraver med våpen fra

jernalderen på Jæren et annet nærliggende spørsmål.⁴ På Midt-Jæren (Klepp) står Tu fram med særlig mange våpengraver fra jernalderen, og i yngre jernalder er også graver på de andre gårdene sør og midt på høyderyggen forsterket med våpen (Kart, se Olsen 2003:119). Bruk av båtformete gravsymboler viser at båten i det minste var knyttet til forestillinger om reiser i dødekultens minneskultur.

Langs den værharde jærkysten med få naturlige havner, og da særlig på Midt-Jæren, vokste det i eldre jernalder fram møtesteder der vannveier krysset stranda og rant ut i havet. Ved nausttuftene til den gjengrodde lagunen Øyren på Hårr (Rolfsen 1974:118–120, Fig. 44–45), hadde strandgravfeltet ved munningen av Kvassheimsåna sannsynligvis sammenheng med framvekst og etablering av et lokalt kommunikasjonscenter sør på Jæren. Oppsving av gravlegging i yngre romertid med funn fra sent 200-tall e.Kr. og senere fram til slutten av folkevandringstid, ca. 500 e.Kr., er tolket som resultatet av kontakt med Jylland, administrativ langdistansehandel (Slomann 1955:71–72, Lillehammer 1988, 1996b, Solberg 2000:160) eller innvandring (Stout 1986, Mortensen 1991, Solberg 2000:176–177). Ved strandgravfeltet lenger nord kan munningen av Håelva ha blitt nyttet som en liknende landingsplass for flere lokale sentra lenger inne på Midt-Jæren. Funn fra strandgravfelt på Jæren er satt i sammenheng med folkeflyttinger fra Sør- til Nord-Norge i eldre jernalder (Slomann 1973:287).

Det er sannsynlig at bygging og drift av kretstun markerer et viktig skifte i organisering og samling av maktutøvelse. Dersom det ble viktig å tilpasse rettigheter til ressurser, for eksempel ved kriser, handel og folkeflyttinger, er stedsvalget og beliggenheten på sørspissen av høyderyggen gunstig særlig med tanke på den vidstrakte utsikten utover Jæren. Den nærmeste bygdeborgen ligger ca. 5 km lenger nord på Helleberget på nordsiden av Figgjoelva (Helliesen 1907:37, Stangeland nr. 3a) (Fig. 10). Bygdeborgen er anlegg med murer eller valler på markerte høydedrag i terrenget som kan være utilgjengelige. De er gjerne tolket som resultat av aktiviteter i yngre romertid og folkevandringstid. Men de er oppført fra slutten av yngre bronsealder og i jernalder og kan ha hatt ulike funksjoner (Ringstad 1991b, Ystgaard 1998). Spredningen av bygdeborgen på Jæren tyder på at her var det minst to rivaliserende territorier i folkevandringstid (Myhre 1987). Bygdeborgene, og de fire kretstunene som alle ligger tilbaketrukket 2–15 km fra Jærkysten, gjør det sannsynlig at det fantes flere lokale sentra som både kunne virke sammen eller stride om overherredømme. Det er dessuten foreslått at ca. 300 e.Kr. vokste det fram en øvre sosial elite på Midt-Jæren (Klepp) som ikke hadde maktgrunnlag i lokale

forhold og utfordret den lokale eliten i et samfunn som var organisert i stammer. Analyser av smykker, romersk import og spredning av våpengraver kan tyde på framvekst av en ny type lederskap – en krigerelite – som bygde på kontakter utenfor lokale forhold og inn gikk i et romersk hær- og militærhierarki (Hedeager & Tvarnø 2001, Olsen 2003:122, 123, 127). Ett av mange spørsmål er derfor hvorfor kretstun som Dysjane gikk av bruk.

I siktlinjen fra Tinghaug sørøst på Anda-/Tuhøyden ligger det gravhauger og gravfelt på gårdene Lye og Vestly på den andre siden av Frøylandsvatnet (Bukkemoen 2007:188). Gårdene lå tidligere i Haug skipreide, men på bakgrunn av fornminner og funn er Lye tolket som tingsted. Fire kilometer øst for Lye ligger kretstunet Håvodl som er foreslått som samlingssted for ting eller garnison for en høvdingens krigere (Myhre 2007:23–24). Det er i så fall sannsynlig at bosetningene på Jæren på denne tiden omfattet flere kretser eller bygdelag som var organisert gjennom samarbeid i ulike strategiske allianser slik som manngjerder for mobile forsvar og andre ordninger som tilsvarte senere kjente dugnads- og belag. De kan ha variert i størrelse og omfang alt etter behov, for eksempel ved rettslige forhold, handel, byggevirkosomhet, begravelser, feiringer, festermål og seremonier eller ved naturkatastrofer, tvister, kriser, krigstrusler og konflikter.

Boplassene på Anda-/Tuhøyden hørte mest sannsynlig til én av flere bygdekretser og soknet til kretstunet i en politisk enhet som etter hvert gikk i oppløsning. I eldre jernalder etter 200 e.Kr. ble det som nevnt anlagt flere boplasser og tettere bosetning på høyderyggen og andre steder på Jæren (jf. s. 19–20). Dette kan ha ført til ubalanse med større rift, rivalisering og skifte om jordvei og behov for samlet markering av rettigheter til og sikring av ressurser. På 500-tallet kan det dessuten ha oppstått en katastrofetid med gjentatte tilbakeslag på Jæren, en fimbulvinter med klimatiske svingninger (536–550 e.Kr.) (Gräslund & Price 2012) som kanskje også sammenfalt med pestbølger som den Justinianske pesten (541–542 e.Kr.) (Solberg 2000:201–202). Dette igjen kan ha ført til tilbakegang i bosetning med ødegårder og dyptgripende kriser som måtte overvinnnes slik som i seinmiddelalderen. Siden vi kjenner lite til liv og virksomhet i Dysjane, er mange spørsmål om kretstunets opprinnelse, bruk, opphør, og senere betydning fortsatt uløste.

Fornminner og folkeminner

Navn som *Tinghaug*, *Krosshaug*, *Kirkhaug*, *Ødegård* og *Ådnehaugen* vitner om fornminnenes tilknytning til folkeminner og historiefortelling. I følge et stedlig

sagn var Olav Tryggvasson (995–1000 e.Kr.) født på en holme i Frøylandsvatnet (De Fine 1987 [1745]:105). Sagaen sier lite om hvor kongen var født. Nærheten mellom Frøylandsvatnet og det reiste steinkorset på Krosshaug ved Dysjane gjør det verdt å nevne sagnet her. Det får oss til å undre på om vi står overfor en minneskultur med forvridde koplinger til eldre myteomspunne fortellinger. I sagnets skygger er det kanskje mulig å skimte spor etter dyrking av guddommelige vesener i vann og til seiglivede tradisjoner knyttet til ett eller flere sentra for fruktbarhetsdyrking ved Frøylandsvatnet i bronsealder og jernalder. Sentrale spillere på den mytiske scenen i jernalderen er figurene på Tusteinen og gullblikkene fra Hauge (Olsen 1909, Näsström 2010:63, 139–140, 141–142). Kanskje formidler sagnet at i maktkampen mellom aristokratiske dynastiers dyrking av gudebeslektete aner tapte de førkristne gudene, og at de gamle opphavsmytene og sedene ble byttet ut med den nye troens forestillinger og framferd gjennom kristningskongen Olav.

Spørsmålet er om de førkristne gudene levde videre i underskogen av eldgamle skikker med ofringer knyttet til naturens vekslinger og jordas grøde. I minneskulturen er det levninger etter historier om Tusteinen og Gjyltehelle som kan være mer eller mindre troverdige, og om en stor gravhaug som lå i gårdstunet på Tu. Gravhaugen er overveiende sannsynlig identisk med den store langhaugen Døsen (Helliessen 1907:71, nr. 50). I følge historiefortellingen var gravhaugen et samlingssted for gårdens folk i fest og høytid og ved kultus og gudedyrking. Forfatteren Alfred Hauge har gjengitt sagnene om Gjyltehelle og Njåre (Hauge 1986), og der sistnevnte trolig har språklig opphav i navnet på guden Njord (jf. Særheim dette volum).

På Tu skal gårdsfolket årvisst fram til ca. 1780 ha holdt fest når åkeren var tilsådd og vårarbeidet var avsluttet. Det ble brakt fram offer – jord – som ble kalt "te bæra mol te Njåre". "Han Njåre" var en lang hellestein som lå eller stod oppreist ved en husvegg kloss inntil haugfoten. På steinen var det avbildet en mann og en kvinne. Fire odelsbønder tok et lass med jord fra en tilsådd åker eller gresstorv fra åkerreina og bar det til haugen og Njåre og utførte seremonier som la jorda til rette. For offeret ble det forventet rikelig med grøde fra åker og eng om høsten. Når avlingen var innhøstet, ble det gitt takkoffer for "dæ nya". Det første måltidet med den nye avlingen ble inntatt med høytidelighet og uten at gårdsånden eller guden ble satt til side. Ved høytider og andre passende anledninger ble det helt øl og andre flytende næringsmidler over Njåre og kjerringa hans. Haugen som sjenerte ferdselen gjennom tunet ble fjernet da det ble slutt med å bære jord til haugen. Etter tradisjonen ble steinene i haugen da

brukt til gjerder og jorda spredt utover åker og eng. Det skal ha blitt funnet et par sverd og i midten et gravkammer med oldsaker som ikke ble tatt vare på. Senere ble det funnet et spinnehjul.

Etter folkeminnet om Gjyltehelle helte kvinnene en skvett blod og en klatt fett fra slaktets innvoller over steinen ved slaktetider om høsten eller ellers når dyr ble slaktet. Skikken opphørte omkring 1700 og senere ble steinen brukt som gorrhelle – et bord der blod og innvoller fra dyreslaktet ble rensset. Enda senere ble steinen brukt som lokk over en gjødselbrønn og omkring 1875 lå den istykkerslått i et steinlass ved et av våningshusene (Hauge 1986:15). Siden steinen ble kalt Gjyltehelle (etter det norrøne *-gyltr*) er det sannsynlig at dette gjaldt griseslaktning av førstegangsdrektige sopper. Hva som senere er skjedd med restene av Gjyltehelle er uvisst.

Ved veis ende – et Akropolis på Jæren?

Høyderyggen på Midt-Jæren ligger i et historisk landskap med et mangfold av minner. Vandringene på kryss og tvers mellom fornminnene har satt oss i berøring med en sterk minneskultur om fjerne tiders livsverdener og verdensbilder. Kretsene av mennesker som levde på høyderyggen etterlot seg ulike minnesmerker med varierte budskap om tilhørighet, rettigheter og omslag i tilværet. Vagt aner vi hvordan menneskene brukte, driftet og endret de fysiske omgivelsene for å tilpasse landskapet til sine formål. Mange særtrekk ved landskapet og fornminnene i forhold til omgivelsene omkring gjør det naturlig å jevnføre Anda-/Tuhøyden og plataået på sørspissen med bildet av et Akropolis som er tilrettelagt etter et nordlig mønster (Fig. 10).

Akropolis var et sentralt og forvarstilknyttet distrikt i antikkens greske byer, gjerne anlagt på den høyeste toppen med viktige offentlige og religiøse bygninger som stadfestet bosetningen og etablerte det lokale hjemmet og borgen for gudene. Vanligvis var dette en høyde med bratte sider der det ble oppført templer, statuer og amfiteatre (NEB 1979:64–65). Selv om Anda-/Tuhøyden ikke er knyttet til tidlig bydannelse, og det foreligger flere former for sentralsteder (Hårdh 2003:27), har det romlige ved stedet etter de geografiske og arkeologiske kulturforholdene å dømme karakter av et sentralsted. Det vil si en bosetning med rike og varierte funn og plasser som lokaliserer og dekker mange forskjellige funksjoner (Fabeck 1999a:455), og at en eller flere sosiale funksjoner er konsentrert på en slik måte at det dominerer i regionen (Harrison 1997:25). På og omkring det opphøyde plataået ved brattkanten

i sør der Dysjane, Krosshaug, Tinghaug, Grønhaug og trekantanlegget er samlet, er det varierte spor og funn etter aktiviteter som kan vise til sentrale sosiale så vel som økonomiske, religiøse og militærliknende funksjoner.

Fordelingen av fornminner tyder på at det var ekstensiv jordbruksdrift på og omkring høyderyggen i eldre jernalder. Landskapet her ble som andre steder på Jæren ordnet etter et fastlagt mønster med en tredeling av ressursområdene i tun, innmark og utmark. Det er vist til at etter ca. 200 e.Kr. ble innmarka gjerdet inne av et steingjerde – en utgard – som et skille mot en sannsynlig felles utmark. Kanskje ble bebyggelsen allerede den gang, eller etter flere kriser og senest i vikingetid, samlet i klyngetun, samtidig som driftsformen ble intensivert med en fast storåker. Som bakteppe virker de hverdagslige tradisjonene med hus, gjerder og innhegninger sterkt forent med en felles ritualisert minneskultur med kult- og opphavstradisjoner. Oppføring av gravminner og minnesteiner samt nedlegging av gullblikk inngikk i gjenskaping, fornyelse og endring av mytiske verdensbilder for å fremme identitet og stadfeste tilhørighet til gamle og fremme nye slektssteder i landskapet.

Den grove veven som er satt opp her har lange renninger med innslag som markerer viktige overganger i samfunnslivet. Endringer i bebyggelse og gravskikker ser ut til å skje uhyre langsomt, kanskje bare unntaksvis i brå kast som nevnt ved de ekstreme værforholdene i og etter 536 e.Kr. I de tradisjonsrike skikkene som utspilte seg på og utenfor gravfeltene, er oppføring av langhauger, trekantanlegg og minnesteiner uttrykk for større og mindre sceneskifter i ættesamfunnets minneskultur. Dette kan ha skjedd en rekke ganger i jernalder, etter at innmarka på boplassene ble gjerdet inne, ved framvekst av lokale eliter eller en ny øvre militær elite, i krisetid med naturkatastrofer, eller enda senere da politiske og religiøse endringer nok satte hevdbundne ættedynastier under press. Omgitt av gravminner og minnesteiner i innmark og utmark etter formødre og forfedre, virker menneskene på høyderyggen sterkt styrt av balansegangen med å fremme deres arv og å sikre eget ettermæle. Langt senere alderdommelige opphavshistorier kan være levninger etter dette.

Flere fysiske egenskaper på plataået og ved Tinghaug har spor etter historiske hendelser som kan tolkes inn i myteframstillinger og er omsatt i poetiske vendinger i den gamle Edda. Det er fristende å spinne på myten om guden Tor der han vassende i vann fra to kilder drar med andre guder som rir på hest til tinget ved verdenstreet Yggdrasil (Mortensson-Egnund 1961:43–44). Overfører vi scenen fra *Grimnesmål* til det fysiske terrenget både innenfor, ved og nedenfor brattkanten, ser vi at flaten og

omgivelsene omkring er vel tilrettelagt både fra naturen og menneskenes side. Her er sumpete mark og et trekantanlegg ved kretstunet Dysjane i utkanten av den vassrike jorda. Ved Tinghaug ble det i vikingtid gravlagt en kriger med våpen og hest. Å plassere nedleggelsen av 16 gullblikk i argumentasjonen for et Akropolis på Jæren kan nok virke som forunderlig tankelek og virvlende tankespinn på linje med å spekulere om det er en tilfeldighet at antallet 16 gullblikk tilsvarer antallet hus i kretstunet, eller at korset ble reist på en særlig utvalgt anehaug på kanten av høyderyggen.

At steinkorset på Hauge ble reist på toppen av denne storhaugen, kan tyde på at gravminnet inngikk i minneskulturens hevdvunne ritualisering ved anedyrking, og at lokale slekter hadde behov for "misjonering" av for lengst døde aner og for reforhandling av slektskeredømme for å sikre kontinuitet av dynastisk makt. Kanskje var både religiøs og politisk makt allerede brutt på grunn av framveksten av en sterkere makt-konsentrasjon lenger nord. Skyldes det at kretstunenes politiske tyngdepunkt på Midt-Jæren var rammet av katastrofer og oppløst etter 500-tallet, og at senere utforder, folkeflytninger og forsøk på etablering av kongedømme og kristning satte ættesamfunnet under flere krysspress på 800- og 900-tallet? Omkring 900 e.Kr. lå det politiske tyngdepunktet lenger nord på Jæren (Møllerop 1989:212) med hersen Erling Skjalgsson (960/75–1027/28) på Sola som den ubestridte lederen på Vestlandet. På 900-tallet ble Anda-/Tuhøyden delt på tvers av en skipreidegrense og etter navngivingen å dømme med Hauge som sentralsted i sør og Kleppe som sentralsted i nord.

Steinkorset og motivet på Tusteinen står i skarp kontrast til hverandre. Kan hende er det flere veier å gå for å gi mening og betydning til fornminnene om vi ser begge steinene i lys av århundret før. En kvinnegrav fra 800-tallet på Laland med to ovale bronsepenner inneholder også et bronsebeslag omgjort til draktspenne (Fig. 11a og b). Beslaget er dekorert i anglo-irsk stil, sannsynlig opprinnelig et beslag til en bok for kristent-liturgisk bruk. Det viser til kontakter med kristne områder på den andre siden av Nordsjøen i tidlig vikingtid. På Jæren, i Vik og Aurland i Sogn og i Nordfjord er det store konsentrasjoner av anglo-irske funn. Funnene med anglo-irske gjenstander viser stor overvekt av kvinnegraver (60 %) i forhold til mannsgraver (40 %). Siden kvinnegraver generelt sett er i mindretall på Vestlandet, er overvekten av kvinnegraver med anglo-irske gjenstander iøynefallende. Både kvinne- og mannsgravene viser til samfunnets høyeste sjikt. Gjenstandene er gjerne forklart som resultat av menns deltakelse i handel, kolonisering og plyndringsferder. De er tolket som troféer eller

giftingsgaver til de som var i hjemlandet, til odelskvinner, enker med jordeiendom eller viktige alliansepartnere (Jåtten 2006:76–78). Men disse kvinnene kan selv ha spilt viktige roller i forbindelse med utferd og kolonisering (Glørstad 2012:39). Kanskje mangelen på kvinnegraver på Vestlandet kan tyde på det? Og noen kvinner kan også ha vendt hjem. Kanskje noen bruder kom vestfra over Nordsjøen med egen medgift (Sørheim 2011:47).

Nyere forskning tyder på at eldre barn var med som hærfølge i vikingraidene eller de fulgte med utflyttingen vestover ved etableringen av skandinavisk bosetning på De britiske øyer ca. 800–1000 e.Kr. Barn som vokste opp i etnisk blandete ekteskap har sannsynligvis spilt en viktig rolle i prosesser som har medvirket til kulturoverføring og integrering (Hadley & Hemer 2010).

I jernalder var opphavsmyster om nedstamming fra guder, vold og krig, sammen med alliansebygging, vante grep for å legitimere makt og holde stand mot krefter som truet ætt, individ og samfunn. Det handlet om å virkeliggjøre den tredelte funksjonen som fantes i religionen og hos guder som Frøya – makt, krig og fruktbarhet (Näsström 2010:104, 109). Hvordan kretstunet Dysjane, Krosshaug med kvinnegraven, trekantanlegget ved Dysjane, nedleggelsen av gullblikkene, fallossteinen, Tusteinen og steinkorset passer inn i tidsstemte lag av akropoliske og poetiske lignelser om stedsvalg og stedsbruk, er eggende spørsmål. Lot befolkningen på Midt-Jæren seg kolonisere eller koloniserte de andre? Er trekantanlegget et slektskiftemerke, og er det samtidig eller yngre enn Dysjane? Var Dysjane helt forlatt da gravminnet med kvinnegraven ble anlagt på platåets forkant ca. 450 e.Kr.?

At det var lokalt fellesskap og samkvem og trolig også allianser mellom slekter i sør og nord på høyderyggen i folkevandringstid, viser to gravfunn med identisk støpte menneskeframstillinger, det ene fra Ørnevollshaugen (Anda) (Helliesen 1907:52, nr. 21) og det andre fra Krosshauggraven (Hauge) (Magnus 1975:80–84, Fig. 40–41) (Fig. 12). Er kvinnen i gravminnet på platået mer enn fri odelskvinne eller enke sammenliknet med andre frie kvinner fra rivaliserende jordeierslekter på Jæren – en alliansepartner, handelskvinne, haugodelskvinne og en av slektens hevdvunne formødre? Er gravminnet med stabstoen på grensen mellom de tre gårdene Tu, Særheim og Laland uttrykk for et senere skifte i allianse- og maktforholdene mellom sør og nord på høyderyggen da skipreidene ble opprettet? En framtidig oppgave er å bygge opp en systematisk kronologi over fornminner og funn for Anda-/Tuhøyden og utvide blikket ved å kartlegge tidsaksens tyngdepunkt i forhold til kjente boplasser, gravminner, minnessteiner, og kretstun fra

Fig. 12. Menneskemaske i sølv fra folkevandringstid ca. 450 e.Kr.. Funnet i en kvinnegrav, Krosshaug. Tegning: Eva Gjerde.

Fig. 12. Anthropomorphic silver mask, Migration Period ca. 450 AD. From a female burial in the Krosshaug mound. Drawing: Eva Gjerde.

samfunnets ulike sjikt i eldre og yngre jernalder på Jæren.

Det er foreslått at sentrale boplasser kan ha hatt eiendomsrett til jord med underordnede boplasser i avhengighetsforhold til dem (Iversen 1997), og at dette skjedde alt i århundrene før vår tidsregnings begynnelse i Rogaland (Løken 2006:320). Dersom vi tenker oss et lagdelt bondesamfunn av frie jordeiere, eiendomsløse leilendinger og trelles, kan vi problematisere plasseringen av gravminnene som ligger spredt utover på de historiske gårdene. Var Tu opprinnelig en større boplasskrets som rådde over flere underordnede boplasser og hadde Krosshauggraven med på den mytiske minnetavlen? Er Tusteinen et eksempel på så stor motstand mot den kristne guden på Håkon den godes tid at det endelige gjennomslaget først kom i kraft av lovstyrt kongemakt og nedsetting av korset på den dynastiske aneaugen ved tusenårskiftet? Var det bondesamfunnets fruktbarhetsdyrking og kultkontinuitet ved Tubakken og ikke krigersamfunnets forvars- og tingkontinuitet som ble brutt ved trosskiftet? Og kan påvisning av funnstedet for gullblikkene sette oss på sporet av et kultsted?

Det kan virke som det tidvis var sterkt trykk på bosetningene sørøst på høyderyggen, og at ansvar for og plikt til å forene og sikre slektens livssyklus vekslet mellom kvinners og menns roller i den ritualiserte minneskulturen. I 1909 foreslo Magnus Olsen at fornminnene i omgivelsene omkring Tubakken kunne tyde på at stedet var et sete for gammel gudsdyrkelse (Olsen 1909:27). Dersom Hauge og Tu var et sentralt sted for fruktbarhetsdyrking på Midt-Jæren – hvor er da de hverdagslige og kultiske sporene på boplassene etter barna som ble født og ikke vokste opp? Ble de gravlagt? Er de falt ut av skyggene og glemt, tapt eller forsvunnet i sporene etter

de voksnes livsverden? Undersøkelser av barnegraver på Vestlandet i eldre jernalder viser at barn ble gravlagt på liknende vis som voksne som levde på samme sted og under samme kulturelle forhold (Vik 2007). Selv om det foreligger langt færre barnegraver enn voksengraver, tyder noen graver på at barn av bondeeliten, og da kanskje de med arveretter, er hauglagt (Solberg 2000:150, Lillehammer 2008). Men slik et myrfunn fra romertid og begynnelse av folkevandringstid fra Bø i Hå sør på Jæren viser, ble nyfødte båret ut som uønsket i slekten eller kanskje ofret til gudene i et tidsrom med endringer og sterke spenninger i befolkningen (Lillehammer 2011). Derfor står rekken i raset av utfordrende spørsmål i kø og venter på svar.

Summary

The Anda and Tu ridge is located to the middle of the Jæren region, a coastal rim with a uniform agrarian landscape, intensively cultivated moraine, and mainly treeless farmland of low-lying and undulating lowland. The natural environment is very open with remnant of forests, wetland and unfertilised pastures. The ridge is surrounded by rivers and lakes, such as Frøylandsvatnet lake situated at the east side. The soil is rich and fertile, especially in the area at the south side. The highest top, Tinghaug (i.e. Thing Howe/Assembly Hill) 102 m above sea level, forms part of a mountain plateau on the south side. Tinghaug offers an expansive view across the landscape to the North Sea and further south, east and north of Jæren. Ancient monuments with a visible surface in the parish of Klepp were surveyed, registered and mapped in 1906 and 1965. In 1965, on the Anda and Tu ridge, over 210 monuments, mainly from the Bronze and Iron Ages, were located at 49 localities on tops, knolls, slopes, terraces and flat land; 1 court site, 1 standing stone, 1 stone cross and over 57 burial mounds placed singularly or in cemeteries. There were also 8 house grounds of long houses, representing deserted farms, which also may include single burial mounds and/or cemeteries, clearance cairns, fairy-rings, and fences. As much as 40% of the burial mounds were destroyed between 1906–1965. In 1906, the parish consisted of pre-modern open heathland, with stretches of wetland in the lower parts between knolls and ridges. Five historical farms had been established on the Anda and Tu ridge and, according to written sources, were known to have been densely populated before the Black Death ca. 1350 AD. Farm boundaries were mapped during a period of land allotments as late as 1863–1933, but may not have represented prehistoric settlements. Modelling the development of agrarian settlements on the Kvåle complex and Jæren in general, a reconstructed pattern

is suggested, based on the distribution of monuments from deserted habituation sites, agricultural activities, archaeological finds and place names dated to the Iron and Medieval Ages. The settlements date from the beginning of the 1st millennium AD onwards. A court site from Early Roman Period ca. 0–200 AD, but not fully excavated, was constructed on the south side of the mountain plateau. Migrations, riots, military defence, long-distance trade, rites of passage, and *thing* (i.e. assembly) have been considered as the potential background for its establishment. Due to an expansion of dispersed settlement and extensively farmed landscape after ca. 200 AD, infields were stone fenced and outfields were probably used as a common land. Nucleated settlements may have been formed at that time, or perhaps later, in the 6th Century AD, after a period of setbacks caused by climate fluctuation and probably also pestilence, but at least by when intensified farming was introduced in the Viking Period (800–1050 AD). It is suggested the south side was the religious centre of a fertility cult and to have had a prominent social and economic standing in the formation of political organisation in Jæren. The court site, 16 gold foils, a phallic stone, a runic stone, and a stone cross originate from this area. Its central function came under powerful cross-pressure as result of several conflicts during the formation of a kingdom organisation and the establishment of a Christian church organisation from the 9th–11th centuries AD. The ridge was divided into a northern and a southern

part by a levy organisation – lething – possibly established in the 10th century. The legal boundary system (*skipreide*) took its name from Hauge, one of the two south-side farms in the Tinghaug area. To maintain identity and affiliation with place and family house, and to control territorial rights and resources, the ancient monuments represent a landscape cosmology of a warrior society. In the family life cycle, cultural memory of important historical events and shifting consequences link mundane traditions with myths of dynastic ancestral estates. Cultic rituals are manifested in the deposition of gold foils, as well as the erection of a court site, diversely shaped burial mounds and standing stones along the ridge.

Takk

Takk til enhver som har bidratt med diskusjon og kommentar til utforming og innhold av artikkelen, og en særlig takk til referene og Arnvid Lillehammer.

Noter

- ¹ I dagens kulturminnevern er ”fornminne” byttet ut med ”arkeologisk kulturminne”. Av hensyn til bruken av de historiske kildene er den eldre betegnelsen ”fornminne” beholdt.
- ² Fordelingen av antall gravminner i 1965 er mer presis enn i 1906 med hensyn til opplysninger om rundhauger og gravhauger eller rydningsrøyser.
- ³ Det var den som hadde slått graset som hadde rett på høyet i stakklagaret og etter sedvane hadde hevd på slåtteplassen. I følge Gulatingsloven eide den høyet som eide stakkstanga, og en leier kunne tape stanga dersom den ikke ble tatt med ved flytting (Lillehammer 2005:135–136, 167).
- ⁴ En grav fra vikingtid med rester etter båt, våpen og verktøy er funnet på sjøgården Sele, Klepp kommune (S5768).